

Олександра Глазова

Українська мова

Матеріали до уроків

8 клас

ЧАСТИНА ПЕРША

2002

Посібник уміщує дидактичний матеріал до кожної з виучуваних у 8 класі тем, детальні методичні розробки всіх передбачених чинною програмою уроків розвитку зв'язного мовлення, тексти для переказів, а також систему вправ, що забезпечують підготовку учнів до роботи над творами різних жанрів та стилів.

Поданий у посібнику дидактичний матеріал включає тексти й окремі речення, що сприяють формуванню національної самосвідомості, української ментальності, вихованню патріотизму, моральних переконань, відображають загальнолюдські моральні цінності. До книжки увійшли тексти, присвячені питанням вітчизняної історії та культури, проблемам етики, естетики, екології.

Для вчителів-словесників, студентів філологічних факультетів.

ЗМІСТ

Вступ. Мова – найважливіший засіб пізнання, спілкування і впливу	4
ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО	
Розділи науки про мову. Основні мовні одиниці	6
Лексичне і граматичне значення слова	8
Частини мови	10
Головні та другорядні члени речення	12
ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ. ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ	
Односкладне речення	13
Означено-особові речення	15
Неозначено-особові речення	16
Узагальнено-особові речення	18
Безособові речення	19
Односкладні речення з головним членом-підметом (називне)	22
НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ	
Неповні речення	24
Тире в неповних реченнях	26
РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ	
Речення з однорідними членами	27
Однорідні і неоднорідні означення	30
Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами	32
РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ	
Звертання поширені й непоширені. Розділові знаки при звертанні	36
Вставні слова, словосполучення, розділові знаки при них	40
Вставні речення	43
РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ	
Відокремлені означення	46
Відокремлені прикладки	48
Відокремлені обставини	51

Відокремлені уточнювальні члени речення	54
Відокремлені додатки	56

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА. ДІАЛОГ

Пряма і непряма мова як засоби передачі чужої мови. Розділові знаки при прямій мові	58
Речення з непрямою мовою. Заміна прямої мови непрямою	62
Цитата як спосіб передачі чужої мови. Розділові знаки при цитаті	63
Діалог. Розділові знаки при діалозі	66

ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

Односкладні речення. Неповні речення	70
Речення з однорідними членами. Речення зі звертаннями, вставними словами	71
Речення з відокремленими членами	75
Засоби передачі чужої мови	77

ПЕРЕДМОВА

Посібник уміщує найрізноманітніші матеріали, необхідні словесникові для навчання восьмикласників протягом навчального року. У книжці подано:

- систематизований за темами дидактичний матеріал, який учитель зможе використати як у процесі вивчення нового матеріалу, так і під час повторення та закріплення вивченого;
- детальні методичні розробки всіх передбачених чинною програмою уроків розвитку зв'язного мовлення, включаючи тексти для переказів, а також систему вправ, що забезпечують підготовку школярів до роботи над твором, зразки планів творчих робіт, орієнтовний перелік тем творчих робіт тощо.

Дидактичний матеріал включає тексти й окремі речення, що відображають загальнолюдські духовні цінності, сприяють формуванню національної свідомості, вихованню патріотизму, розвитку духовної та естетичної сфер особистості учня. Пропоновані тексти містять найважливіші відомості з народознавства, пов'язані з історією, культурою, звичаями й побутом українського народу, відомості з етики, естетики тощо.

Тексти та окремі речення дібрано з різних функціональних стилів мовлення.

Методичні розробки уроків розвитку зв'язного мовлення включають організацію повторення та закріплення засвоєного в попередніх класах про текст, типи й стилі мовлення, а також систему вправ, які готують восьмикласників до усвідомленого, а не автоматичного переказування та творення текстів різних стилів, різних типологічних значень або з поєднанням різних типів мовлення.

Посібник уміщує тексти для переказів (усних та письмових, докладних, вибіркового, творчих). Для переказу кожного виду пропонується по 3-5 текстів

різного рівня складності. Це допоможе вчителю у здійсненні диференційованого підходу до навчання восьмикласників: він зможе вибрати текст, який найбільше відповідає рівневі підготовленості учнів та умовам роботи в конкретному класі.

До кожної теми з розвитку зв'язного мовлення додано чіткі рекомендації вчителю оптимальної будови уроку, а також особливостей формування в учнів текстотворчих умінь.

Посібник укладено згідно з вимогами Програми для середньої загальноосвітньої школи «Рідна мова» (Київ, «Перун», 1998), відповідно до основних положень концепції мовної освіти в Україні та концепції навчання державної мови в школах України.

ВСТУП. МОВА – НАЙВАЖЛИВІШИЙ ЗАСІБ ПІЗНАННЯ, СПІЛКУВАННЯ І ВПЛИВУ

*Пояснити, про що йдеться в кожній з трьох груп народних прислів'їв та приказок:

- а) про мову як засіб пізнання, навчання;
- б) про мову як засіб спілкування;
- в) про мову як засіб впливу на людей.

I. Домовляйтесь треба словами, а не кулаками. До нього говорити, як до стовпа (об стіну горохом). Йому що не говори, як до гори. Розуміє з півслова. Без мови не підійдеш і до корови.

II. Шабля ранить голову, а слово – душу. Слово може врятувати людину, а може і вбити. Гостре словечко коле сердечко. Словом більше болю завдають, як коли шкуру деруть. Не бий дубцем, а карай слівцем! Вміє зуби заговорити.

III. Як не знаєш, прочитаєш. Де розумом не дійду, то в книжці знайду. Людина без книги – риба без води. Розумній голові досить дві слові. Хто багато питає, той багато знає. Якби ми знали, то б вас не питали.

Народна творчість.

* Прочитати текст, скласти його план. З опорою на план, назвати основні функції мови.

Людина може передавати свої думки й почуття найрізноманітнішими способами: у музичних звуках, у малюнках і кольорах, кресленнях, формулах, геометричних фігурах... Так роблять музиканти, художники, математики,

інженери. Можна передавати думки за допомогою жестів, міміки, спеціальних умовних знаків (скажімо, за допомогою азбуки морзе або знаків дорожнього руху). Проте врешті-решт кожна думка перекладається на словесну (звукову) мову, яка з-поміж усіх використовуваних людиною знакових систем є найуніверсальнішою і найдосконалішою.

Отже, перша і головна функція мови – *функція спілкування (комунікативна)*.

Таке особлива роль словесної мови зумовлена зв'язком мови з мисленням. Будь-яка думка найточніше передається саме через слово. Саме слово допомагає людині піднятися на той щабель мислення, на який не здатні піднятися інші істоти: щабель узагальнення. Адже одним словом (дерево, людина, книжка...) можна назвати безліч подібних предметів, істот, явищ.

Друга, не менш важлива функція мови – *мислеформувальна*.

Завдяки мові людина, крім біологічних потреб, спроможна задовольнити потреби духовні – здійснювати наукове й мистецьке пізнання світу, засвоїти норми моралі та етики, звичаї, традиції тощо. Ця функція мови – *пізнавальна*.

За допомогою мови, писемного, а тепер, завдяки техніці, й усного мовлення думки людей передаються на величезні відстані, переходять від покоління до покоління. Саме завдяки мові та мовленню думки окремих людей з їх власного надбання перетворюються на духовне надбання всього суспільства. Людина сприймає світ не лише власними органами почуттів і мислить не лише власним мозком, а органами почуттів і мізками всіх людей, досвід яких нею сприйнято завдяки мові. Таким чином, людина “включається” в культуру, стає її носієм, отже, гуманізується, олюднюється. Тільки завдяки рідній мові людина стає носієм вітчизняної, національної культури. Таким чином, ще одна функція мови – *гуманізуюча*.

Мова виконує й *естетичну* функцію. Саме через слово людина прилучається до краси. Найповніше естетична функція мови виявляється через художню літературу. Засобами мови люди впливають одне на одного. Ще одна функція мови – *функція впливу (волюнтативна)*.

З посібника.

* Пояснювальний диктант. Яку з функцій мови ілюструє кожне з речень?

Слово не чинить рани, але іноді рве, як бомба (В.Еллан). Все починаєм з азбуки, і тут не потрібен бук! Маля простягає руки до букв (В.Лучук). Слова звучать, розмова буде... То свято наше, творчий будень (О.Терещенко). Я знаю слова, що печуть, висаджують спокій в повітря. І знаю такі я, що путь до серця знаходять, як вістря (М.Доленго). І горнеться слово до слова... Єднає і зближує мова (М.Сингаївський). На вустах розквітає слово і любистково, і барвінково... (П.Осадчук). Не люблю каламутного слова (Л.Костенко). ...Плекайте, діти, рідну руську мову, вчіться складно говорити своїм рідним словом! (С.Воробкевич). Навік пройшла пора безславна... Цвіти і сяй, моя державна... (Олександр Олесь).

* Диктант із коментуванням.

Особливої гостроти проблема мови набула в Україні, довгий час позбавленій своєї державності. Мовне питання тут мало політичне забарвлення. Українська література завжди розкривала красу рідного слова, відомого своєю винятковою співучістю, місткістю і гнучкістю.

Зі словника-довідника.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

РОЗДІЛИ НАУКИ ПРО МОВУ. ОСНОВНІ МОВНІ ОДИНИЦІ

*Прочитати (прослухати). Чи можна вважати подане висловлювання текстом? Свою думку довести. З'ясувати стиль тексту.

Дівчинка сіла над ручаєм і почала задумливо бовтатись у воді руками. Хвильки хлюпали в неї між пальців і здіймались ясними пухирями, у яких відбивалось на мить то жовте листя клена, то клаптик блакитного неба, то обличчя в білій хусточці.

Прислухалась дівчинка. Тільки ручай у тишині дзюрчить. Коли ось так заплющити очі, то здається, що вийшла з гущавини дівчинка-березнянка, дочка старої берези, у вінку з жовтого листу, личко біле з кори березової, а на шиї намисто із тридцяти трьох скляних дзвіночків. І тихо затанцювала березнянка на галявині, закрутилась усе швидше і швидше, і всі тридцять три дзвіночки разом обізвились.

Ось ти яка, осінь у лісі!

Дівчинка підвелась і, перейшовши через струмок по сухій деревині, пішла навпростець.

За О.Донченком.

*Бесіда.

Що є будівельним матеріалом для тексту? З чого складається речення? Що є найменшою одиницею мови? Які розділи мовознавчої науки вивчають речення і словосполучення, значення слів, будову слів, звуки людської мови? Які розділи мовознавчої науки, крім щойно названих, вам відомі? Що є предметом вивчення кожного з них?

* Робота з таблицею.

Розділи науки про мову	Предмет вивчення
Фонетика Графіка Орфоєпія Орфографія Лексика Будова слова Словотвір Морфологія Синтаксис Пунктуація Стилістика	Звуки мови і мовлення Знаки письма Правила вимови слів Правила написання слів Слова, їх значення, походження, вживання Значущі частини слова Способи творення слів Частини мови Словосполучення і речення Правила вживання розділових знаків Стилі мовлення

* Пояснювальний диктант. У першому реченні визначити граматичну основу, вказати другорядні члени речення. Виокремити з речення два словосполучення, вказати в кожному слово головне і залежне. Пояснити лексичне значення виділених слів. Підкреслені слова розібрати за будовою. Знання яких розділів науки про мову ви використали, виконуючи завдання?

Золота завихрила *пороша* і завмерла дзвоном в *ясенах* (О.Влизько). Стоять дерева жовточолі, *чекають* кличу журавлів (С.Мордач). Мідне листя на дзвінкому дубі – мов дзвінкі *дукати у намисті*. Так стоїть він в металевій шубі в лісі пограбованім, безлистім (Л.Дмитерко). *Чатує* вітер на останнє листя старого дуба, що своїм корінням тримає схили *урвища...* (Л.Костенко).

* Словниковий диктант. Визначити в словах орфограми. Розібрати слова за будовою. Зробити фонетичний розбір виділених слів і словотвірний розбір підкреслених слів. Знання яких розділів науки про мову ви використали, виконуючи завдання?

Безхмарний, блакить, небосхил, розкуйовдити, *безцінний*, *джміль*, невисокий, прип'явся, поцвяхований.

* Диктант із коментуванням. Визначити в словах орфограми. Пояснити вживання розділових знаків. Знання яких розділів науки про мову ви використали, виконуючи завдання?

Шипшина важко віддає плоди. Вона людей хапає за рукава. Вона кричить: “Людино, підожди! О, підожди, людино, будь ласкава” (Л.Костенко). Дві сороки прилетіли і заскрекотали на дубі: “Чи скорро, старра, буррю стррічати?” А друга відповідає: “Не старра я, сестрра! Не старра!” Жолудь зірвався, застукав по гілках, сердито забубонів: “Буду бити вас обох, білобок! “ (О.Донченко).

ЛЕКСИЧНЕ І ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

*Попереджувальний диктант. Пояснити лексичне значення виділених слів, за потреби звернувшись до словника.

Із *городів* укинулись в *города*. Замість *братерства* *бартерство* в ціні (Г.Білоус). Я не вірю, що ми – не *народ*! ...*Захищаймо* ж не тільки город, а Україноньки пісню і вроду! (Г.Лютий).

Словник. *Бартер* – прямий обмін товару на товар без участі грошових коштів.

***Бесіда.**

Про яке значення слова йдеться у тлумачному словнику (словнику іншомовних слів). У чому полягає лексичне значення слова? В чому полягає граматичне значення слова?

* З’ясувати лексичне та граматичне значення поданих слів. Які слова з-поміж поданих є багатозначними? Які з них можна вжити в переносному значенні?

Оksamит, краяти, металургія, гострий, несказаний, бурштин, кредо.

* Диктант із коментуванням. З’ясувати лексичне та граматичне значення виділених слів. Вказати слова, вжиті в переносному значенні.

Полетіла пісня солов’їна, десь вона у небесах пливе. Як же солов’їна Україна без тієї *пісні* проживе? Полетіла пісня *журавлина*, журавлино-українний спів. Як же журавлиній Україні *зиму зимувать* без журавлів? Я – пішохід. Я – піша пішаниця. *Прошкую* від села і до села. Моя душа – це ніжність, а не *криця*, моя душа – це срібна *ковила*.

З тв. Є.Гуцала.

* Кожну з поданих пар слів увести до самостійно складених речень або словосполучень, попередньо уточнивши значення кожного слова. Яке значення слів – лексичне чи граматичне - ви з’ясовували за допомогою тлумачного

словника? З'ясувати граматичне значення цих же слів у складених реченнях (словосполученнях).

Ароматний, ароматичний; гладінь, гладь; ефектний, ефективний; відтінок, відтинок; відчуття, почуття; коментувати, компоментувати; виключати, вимикати.

Для довідок.

Ароматний чай, ароматична рослина; гладінь моря, гладь на полотні; ефектна поза, ефективні ліки; відтінок кольору, відтинок дороги; відчуття холоду, почуття обов'язку; коментувати змагання, компоментувати політика; виключати можливість, вимикати електрострум.

* Диктант із коментуванням. Пояснити лексичне і граматичне значення виділених слів. За потреби звернутися до словника.

Я б відтворив *глісандо* і *тремоло* бездумних душ, що тягнуть нас назад! (Л.Забашта). А над пустелищем степів, як хвіст скаженої комети, огонь *рахманних* вечорів (М.Бажан). *Горобиної* ночі *горобину* ламала. Мокрий луг налякався, дивувався чимало (Н.Матюх). Що має відчувати горобець у *горобину ніч*? Чи страх пропорційний до маси тіла? На цьому дереві і *людство* горобець... (Л.Костенко).

Для довідок.

Глісандо – прийом гри, коли пальці легко ковзають по клавіатурі або струнах музичного інструмента. *Тремоло* – швидке повторювання одного звука (наприклад, на скрипці, домрі) або чергування двох несуміжних звуків. *Рахманний* – смирний, тихий. *Горобина ніч* - дощова ніч з блискавкою. Мовознавці подають різні тлумачення фразеологізму: бурхлива похмура ніч, коли “горобцеві ніде сховатися” (лексикограф ХІХ ст. П.Білецький-Носенко); задушлива, з блискавицями ніч під час квітування горобини (В.Даль).

*Навчальний диктант. Пояснити лексичне та граматичне значення виділених слів. Які з цих слів ужито в переносному значенні?

Левада тулиться до левади, а по високій нескошеній траві тонким білим *перкалем* снується туман, ще не спитий сонцем. Стежечка в'ється поміж верб та поміж криничок. Криничка голубіє ясним оком води побіля іншої кринички, немовби земля після нічного сну *порозплющувала* свої очі та й дивиться в небеса. Я заглядаю в ті ясні та глибокі очі землі, наче в її душу нерозгадану.

Якась чорнява молодиця стоїть зовсім близько своєї левади, на якій також ростуть верби і *світиться* око кринички. Трохи далі за молодицею на грядці стоїть *боцун*, мовби він також хазяїном вийшов на город. На комишевій поклівлі хати сіріє його гніздо (За Є.Гуцалом; 98 сл.).

Словник.

Левада - ділянка землі з сінокосом, городом, плодовим садом або іншими деревами.
Перкаль – тонка дешева бавовняна тканина.

ЧАСТИНИ МОВИ

* Прочитати (прослухати). Записати останнє речення. Пояснити лексичне та граматичне значення виділених слів. Підкреслити в реченні члени речення, назвати частини мови. Знання яких розділів мовознавчої науки ви використали? Назвати відомі вам частини мови.

Дав Бог людині зразок перебування на землі – довколишню Природу. Він відокремив її від людини, поставив збоку, залишив для споглядання, прикладу, науки і наслідування досконалості свого творіння недосконалій людині. І дивується, певне, Господь, коли і де помилився, допустивши до того, що наділена розумом істота не чує й не відчуває гармонії Природи, безжально нівечить її, знищує себе саму і помислами своїми та ділами, двоєдушністю і фальшю, ненавистю і заздрістю, властолюбством і жорстокістю.

Людина знищує *храм* Природи, топче й *руйнує* її *довершеність*.

За Р.Іваничуком.

* Робота з таблицею. Пояснити, чому в таблиці немає дієприкметника та дієприслівника.

ЧАСТИНИ МОВИ				
Самостійні		Службові		
Змінювані		Незмінювані	Незмінювані	
Відмінювані	Дієвідмінювані			
іменник прикметник числівник займенник	дієслово	прислівник	прийменник сполучник частка	вигук

* Диктант із завданням. Записати прислів'я та приказки, вставляючи пропущені слова. Якими частинами мови ці слова є? Назвати відомі вам самостійні частини мови, навести приклади.

Гора має вуха, а ліс Поле бачить, а ліс Хто полю годить, тому жито Хто обкидає болотом других, у того руки Вода бере від одного, а дає Як сіно косять, то дощів не просять - ідуть Сонце на всіх світить

Для довідок.

Очі. Чує. Родить. Брудні. Другому. Самі. Однаково.

* Пояснювальний диктант. Визначти службові частини мови. В чому полягає різниця між службовими і самостійними частинами мови?

“Народ творить безперервно”, - стверджував Олександр Потебня. Прислів'я та приказки – чи не найхарактерніший приклад невпинної творчості народу.

Наші попередники витворили незліченну кількість влучних, відточених, відшліфованих, як самоцвіти, висловів. Різницю між жанрами славетний Володимир Даль у виразив так: “Приказка, за народним визначенням, - це квітка, а прислів'я – ягідка”.

За М.Дмитренком.

* Самодиктант. Пригадати і записати засвоєні на уроках літератури визначення прислів'я та приказки. У записаних визначеннях визначити частини мови самостійні і службові.

Для довідок.

Прислів'я – жанр фольклору, короткий художній твір узагальнювального характеру. Він має форму логічно завершеного судження (речення) з висновком, складається переважно з двох частин і, як правило, вживається в переносному значенні.

Приказка – жанр фольклору, короткий образний вислів стверджувального характеру, що має одночленну будову нерідко становить частину прислів'я, але без висновку, вживається в переносному значенні.

Приклади прислів'їв: *Рідна мова – не полова: її за вітром не розвієш. Собака на сні: і сам не гам, і комусь не дам.* З перших двох прислів'їв утворюються приказки, самостійні образні вислови констатуючого характеру з натяком на висновок: *Рідна мова – не полова. Собака на сні.*

Приклади приказок: *Правда очі коле. У страху очі великі. Дожився до ручки.*

За М.Дмитренком.¹

* Диктант із коментуванням. У кожному з речень назвати частини мови самостійні та службові.

Атомний Вій опустив бетонні повіки. Коло окреслив навколо себе страшне (Л.Костенко). Поряд з нами двоногі чорнобилі сіють в душі людські радіацію (П.Осадчук). Паралізує всіх духовний СНІД. Народе, схаменись! Не йди в одліт

¹ Див: Народні прислів'я та приказки / Упоряд., передмова М.Дмитренка. – К.: Ред.часопису «Народознавство», 1999.- 180С.

(Лідія Барабаш). Чесноти, як колготи, продаються. Оце і є, мабуть, Армагеддон (Т.Андрушко).

Словник. *Армагеддон* - місто, описане у Ветхозаветній Книзі Царів як місце кривавих битв. Переносно – місце жахливих подій.

ГОЛОВНІ ТА ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

* Записати речення, визначити і підкреслити в кожному граматичну основу. Дати визначення головним членам речення. Назвати другорядні члени речення, визначити та підкреслити їх у реченнях. У чому полягає різниця між реченнями непоширеними і поширеними?

Дощ ущух. І проглянуло сонце червоне (В.Бондар). Пройшли дощі. Стрясають срібні сльози зелені віти над моїм чолом (В.Сосюра). Похитуються тополі. Повітря тремтить, як шовк на п'яльцях. (Г.Білоус). Захитались тіні. Призабута річка знов гойдає стиха човен мій (М.Доленго). Надходить вечір... Тіні на землі стають все довші. Наче на екрані, пливуть хмарин багряні кораблі у голубому неба океані (В.Сосюра).

* Подані речення поширити другорядними членами.

Сонце всміхається. Дереву виструнчились. Осінь торжествує.

* Переписати, вставляючи на місці крапок другорядні члени речення. Які це члени речення? Підкреслити їх.

Дерева загорнені у ... шати. Милуючись ... красою, вони вдивляються у скло ... калюжок. Вдивлятися доводиться Раз у раз пустотливий вітер смикає їх за ... , перебирає Дереву ... відштовхують його гіллям.

* Пояснювальний диктант. У кожному з речень підкреслити всі члени речення. З'ясувати, якою частиною мови виражений кожен член речення.

Запливає вересень у затоку жовтня. Потяглися журавлі вдалеч плавко. Доганяв їх листопад за селом (Б.Олійник). Яблук рум'янець і пахощі трав осені сипле бобровий рукав (М.Рильський). Якась сумна і невесела осінь зійшла, мов помаранча золота, над Києвом... (Ю.Клен). Слова прощального привіту вже осінь пише на листках, прив'ялу квітку, ще не вкриту, вкриває золотом в кущах (О.Журлива). Обривається листя й летить, із пожовклого дуба спадає і на сонці, як цвіт, мерехтить, як рожеві метелики, грає (М.Шпак).

* Диктант з коментуванням. У вказаних учителем реченнях підкреслити члени речення. Пояснити, чому не є членами речення звертання та вставні слова. Пояснити лексичне значення виділених слів.

Уже дотлів цвітастий ситець літа... (Л.Костенко). Вітер осені шалено жовтий лист жене увись (В.Сосюра). Осіння тиша ходить на *пуантах*, прославши з листя тканий *гобелен* (Є.Гуцало). Здрастуй, осінь! Ми раді тобі, золотоволоса багатирко! (О.Донченко). Клен стоїть на узліссі замріяний, мабуть, сумує, що надійшов жовтень (О.Копиленко). І пишаються дерева золотим своїм вбранням: “Це якийсь маляр, напевно, догодити хоче нам” (Н.Забіла). Красива осінь вишиває клени червоним, жовтим, срібним, золотим. А листя просить: “Виший нас зеленим! Ми ще побудем, ще не облетим” (Л.Костенко). Мій вересню, мій князю, мій владико, я твій одвічний і слухняний *кметь* (Є.Гуцало). День осінній - наче грецька *паволока*. Русь моя! Золототкана Русь! (О.Ольжич).

Словник. *Пуанти* – тверді носки балетних туфель. *Гобелен* – тканий килим-картина. *Кметь* – наймит, слуга (заст.) *Паволока* – у стародавній Русі – коштовна привозна тканина.

* Навчальний диктант. Визначити тему та головну думку тексту. Що описано в тексті? У перших чотирьох реченнях підкреслити члени речення.

З чорного чернігівського бору ми вийшли на низький берег Дніпра. Перед ними з’явилась невимовно прекрасна панорама Києва. На високих горах стояли церкви, дзвіниці, палаючи проти ясного сонця золотими верхами. Саме проти них стояла лавра, обведена білими високими мурами. Вона блищала золотими верхами, наче букет золотих квіток. Коло лаври ховались між горами печери. На високому шпилі стояла церква Святого Андрія, вирізьблечись своїми лініями на синьому небі. Коло неї золотили Михайлівський, Софія, Десятинна.

Стоять кийвські гори непорушно, заглядають у синій Дніпро, несуть на собі пам’ять про минуле для того, хто захоче його зрозуміти. Ждуть вони не діждуться, поки знов повернеться слава великого Києва. (За І.Нечуєм-Левицьким; 100 сл.)

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ ОДНОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

*Прочитати. У кожному з речень визначити граматичну основу. Вказати речення з двома головними членами і речення з одним головним членом. Односкладні речення записати.

Вечір. Село лежить, як у колисці, в затишному наддніпрянському лузі. З гори мені видно далеку блискучу смугу Дніпра. Старий козацький батько поважно й спокійно гріє своє блискуче тіло під червонявими вечірніми променями сонця.

Твердим кроком йду у вуличку, зарослу старими пахучими вербами.

За В.Винниченком.

* Записати речення. У кожному підкреслити граматичну основу. Який з головних членів наявний у кожному з речень?

Заходь в знайомі двері класу, сідай за парту, як колись. Учися мудрості в Тараса, у Лесі мужності учись (Л.Дмитерко). За мужність і незламність поетесу називали Ломикаменем (З журн.). Більше думай і тоді вирішуй (Г.Сковорода). Соромно не знати поезій Шевченка і Франка напам'ять (З розм.). Франкова мужність. Ніжність Лесі слів (Л.Забашта).

*Робота з таблицею.

Види речень за складом граматичної будови	
Двоскладні	Односкладні
Має два головні члени – підмет і присудок, які групують навколо себе другорядні члени речення.	Граматична основа складається з одного головного члена (підмета або присудка), другий головний член не потрібен, оскільки зміст речення і так зрозумілий.
<i>Книжка мовчки все <u>розкаже</u>.</i> Народна творчість.	<i>Без муки <u>немає</u> науки.</i> Народна творчість.

* Пояснювальний диктант. Підкреслити в реченнях граматичну основу. Визначити речення двоскладні та односкладні.

Грамотний уміє читати і рядки, і між рядками. Заїла ледаря грамота. Найкращий друг – книжка. Перо страшне не в гусака, а в дурака. Шануй учителя, як родителя. Учителя і дерево пізнають з плодів. Науці немає кінця. У невмілого руки не болять. Вчитися ніколи не пізно. Навчилися горобцям дулі давати. Не вчи ученого їсти хліба печеного. Вилами по воді писано.

Народна творчість.

* Диктант із коментуванням. У кожному з речень підкреслити граматичну основу. Вказати односкладні речення.

Не можна створити нічого, не вкладаючи в твір себе. Хай твій розум сандалі прочовгав на шляху з точки А до Б. За прикладом Господа Бога твори чудові світи. А створеним з-поза порога усім своїм сяйвом світи (М.Доленго). Як дивно бачити своє життя в малій і супокійній брилі книжки! (Д.Павличко). Ні, не одну абстракцію в уяві нам малюють в дні радості й негод. Співаючи про хмари кучеряві, не забувай, поете, про народ! (В.Сосюра). Можеш вибирати друзів і дружину. Вибрати не можна тільки Батьківщину (В.Симоненко). З Тарасом нам вести не раз розмову, напам'ять вчить могутній вірш його (Л.Забашта). Літо бабине. Бабине літо... Серце чує осінні путі... (В.Сосюра).

Словник. *Абстракція* – мислене відкидання частини властивостей об'єкта пізнання з метою виділення тих сторін і зв'язків, що є предметом пізнання.

ОЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

* Прочитати. Визначити граматичну основу речень. З'ясувати спосіб, час, особу дієслів-присудків.

Вірю людині, вірю людині, в розум її в цілім світі єдиний. Гортаємо історії томи. Вслухаємося в тишу на планеті. Люби життя у боротьбі щоденній... Намалюйте свободу м'ятежну, як буряна ніч.

З тв. Л.Забашти.

* Попереджувальний диктант. У кожному з речень підкреслити граматичну основу. З'ясувати спосіб, час, особу дієслова-присудка. Пояснити, на чому зосереджується увага в поданих реченнях – на самій дії чи на тому, хто її виконує?

I. Киньте непотрібний і нудний мінор! Задзвоніть, як срібний, як веселий хор (Д.Загул). Розкрийте зіниці, розкрийте серця, черпайте кришталне повітря! (О.Ольжич). Воду п'ю з дубової криниці, відпочину, бачу дні прийдешні... (А.Малишко). Люблю вночі на небеса дивитись... Блакитом неба прагну оповитись (Д.Павличко). Виходжу в ніч. Іду назустріч долі. Ітиму, доки вистачить снаги (Л.Костенко).

II. Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе (В.Симоненко). Люби свій край! Як океан, глибока, твоя любов нехай не тоне в млі! (В.Сосюра). Не спиняй думок крилатих... (Олександр Олесь). Відшукаю найдужчих і з ними у завтра піду (Л.Забашта).

* Диктант із коментуванням. Вказати односкладні речення, визначити їхній тип.

Пиши мені, калино, будь здорова, ніколи не продам тебе на дрова, за цілий світ, за всесвіт не продам. Тож клекоти назустріч всім вітрам, тож крила підіймай свої тугії безсмертним цвітом правди і надії! (І.Драч). Ой чого ти, тополенько, не цвітеш, чом пожовклу головоньку хилиш-гнеш? Тільки часом до хмароньки скажеш ти: “Ой хмаронько, ой чаронько, не лети. Зірви з мене це листячко без краси, у рідную родиноньку, на милую Україноньку віднеси” (Олександр Олесь). Упаду під березу, цвіркунів розжену, закохаюсь безтямно у траву запашну (І.Муратов).

* Пояснювальний диктант. Підкреслити граматичну основу кожного з речень. Визначити їх вид. Зробити синтаксичний розбір одного з речень.

Маю дивовижну пам'ять. Не пам'ятаю жодного анекдоту, найдотепніші забуваю за півгодини... (І.Драч). Не беріть із зеленого луку верби ні на жовті піски, ні на скелі... (Олександр Олесь).

* Вільний диктант. Прослухавши уривок тричі, переказати його якнайближче до почутого. Використати кілька означено-особових речень. Який настрій передано в уривку завдяки їх уживанню?

Прокидаюся у незрозумілій тривозі і сідаю на ліжку. Знаю, що тепер ніч, але щось сталося. Телефон дзвонить сильно й уперто. Може, яке нещастя, потоп, землетрус? Чую якісь тривожні шуми. А телефон б'ється в нападі істеричним, як божевільний.

Тоді я здогадуюсь. Буря!

Здається, що хитнулось ліжко, хитнулись стіни. Здається, що я пливу. Що ж, плисти, то й плисти. Засуваю голову під подушку і сплю.

Встаю вже пізно, біжу до вінка і одчиняю обидві половинки. Море запінилося і кипить. Цілісіньку ніч вило море, як пес.

За М.Коцюбинським.

НЕОЗНАЧЕНО-ОСОВОБІ РЕЧЕННЯ

* Прочитати. На чому, на вашу думку, більше зосереджено увагу в кожному з речень – на дії чи на особі, яка цю дію виконує? Як мислиться дійова особа – конкретно чи неозначено? Чому саме такий тип односкладного речення найчастіше вживають у інструкціях?

Бальзамін, розрив-трава. Рід одно- та багаторічних трав'янистих рослин із родини бальзамінових. Відомо 195 видів. Розмножують насінням, висівають у березні у теплиці, парники або в квітні у відкритий ґрунт. Висаджують або проріджують у травні на відстані між рослинами 20-30см. Використовують для клумб, літньої горщикової культури.

* Прочитати. У якій з колонок подано двоскладні речення, у якій – односкладні? Як мислиться головна особа в односкладних реченнях – конкретно чи неозначено? З чого ви зробили такий висновок?

Козаки впізнали гетьмана. Звістка про його прибуття помчала вихором.	Гетьмана впізнали. Звістку про його прибуття передавали з уст в уста.
--	---

*Попереджувальний диктант. Визначити тип кожного з речень. Свою думку довести. Зробити синтаксичний розбір одного з речень.

I. Задзвонили в усі дзвони по всій Україні. Везуть труну мальовану, китайкою криту. ...Ведуть коня вороного, розбиті копита... Посадили над козаком явір та калину... (З тв. Т.Шевченка). От і все. Поховали старезного діда, закопали навіки у землю святу (В.Симоненко). Звали нашого діда, як вже я потім довідався, Семеном (О.Довженко). Уже не ждуть його. Поволі скорилися велінню долі (С.Крижанівський). Одробились у полі, справили обжинки (Марко Вовчок). Вже закінчили жати жито (Є.Маланюк). Продають фіалки, сині, наче очі (В.Сосюра).

II. Ударили у дзвін, народу сповістивши перемогу. Тут на Купала зустрічали літо, стрибаючи з розгону у вогонь. Нехай напувають коней у водах твоїх бездонних, кринице мого дитинства, веселко моя стодзвонна! Хай в головах посадять кущ калини, на камені хай висічуть єдине: “О серце людськеє! Пали, а не в’яли!” Це про нас написали і пісні, і романи, й поеми...

З творів Л.Забашти.

* Переписати народні прислів’я. Підкреслити в кожному з речень граматичну основу. Визначити тип кожного з односкладних речень.

Пошану і славу здобувають по краплях. Вітали, але сідати не просили. Просили, запрошували, з хати шапку викидали. Ледве живим залишився. Якої грають, такої й танцюють. Дотанцювались, що без хліба остались. Хвалений борщ надвір виливають. Якби все одно, то лазили б у вікно, а то ходять у двері. Від щастя не тікають, щастя доганяють.

Народна творчість.

* Скласти неозначено-особові речення, у яких головними членами виступали б слова: *відзначають; зустрічають; хрестять; навчають, співчують.*

* Пояснити, чи можна вважати подані прислів'я фразеологізмами. Розкрити зміст кожного з фразеологізмів. З'ясувати тип кожного з речень.

Б'ють Хому за Яремину вину. Великих злодіїв пускають, а малих вішають. Дали вовчий білет.

Народна творчість.

* Переписати, розставляючи розділові знаки (подаємо текст без їх вилучення). Підкреслити головні члени речення. Вказати речення неозначено-особові, свою думку довести.

Кілька разів злітала пісня, але, покружлявши на кволих крилах, немічно падала. Не знаходили пісні відомої. Одні пісні позабували, інших не навчилися. Тоді хтось затягнув на весь голос: "Летіла зозуля". Її підхопили. Співали вільно, впевнено, вкладаючи в пісню якусь думку, може, більшу, ніж вкладену у відомі слова. Виливали душу.

За Ю.Мушкетиком.

*Навчальний диктант.

Били його на токах залізних, пересипали в ночах запізних, жаром термітним пекли під боки, щитом броньованим толочили, і випивали останні соки, і виминали двожилінні жили. В землю ввігнали за мить єдину зеренце, зерно, хлібну зернину. Воно ж, як людина, забувши втому, чекало весни й молодого грому. Зросло, підвелось, перейшло обніжками й пошкандибало зеленими ніжками людину погодувати (А.Малишко; 56 сл.).

УЗАГАЛЬНЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

* Переписати речення, у кожному підкреслити граматичну основу. З'ясувати, чим виражено головний член речення. Чи можна вважати речення означено-особовими? Чим подані речення відрізняються від означено-особових?

Від людського поговору не сховаєшся у нору. Не всякому слуху вір. Не лізь у кропиву, то не пожалишся. Умів улізти, умій і вилізти. Чим вище злетиш, тим нижче впадеш. Не розхитуй човна, бо вивернешся. Вище себе не скочиш.

Народна творчість.

* Пояснювальний диктант. Визначити тип односкладних речень, свою думку обґрунтувати.

Не сотвори собі кумира. Не призывай ймення Господа надаремно. Шануй батька свого і матір свою. Не вбивай! Не кради! Не свідчи неправдиво! Не заздри!

З Біблії.

* Переписати, на місці крапок вставляючи пропущені букви. Пояснити орфограми у виділених словах. Визначити типи односкладних речень. Зробити синтаксичний розбір одного з речень.

Хоч..ш мови пізнати скарбницю, пр..їзди у Прилуки мої. Бережи любов гл..боку від чужого злого ока (Л.Забашта). Захоч..ш слухать клекіт журавлиний – ляж горілиць (С.Крижанівський). Захоч..ш – і буд..ш. В людині, зятям, л..жить невідгадана сила (О.Ольжич).

* Диктант із коментуванням. Розмежувати означено-особові та узагальнено-особові речення.

Будьмо! Будьмо і будуймо наш міцний державний дім! (Г.Черінь). Лиш борися, не мирися, радше впадь, а сил не трать, гостро стій і не корися, хоч пропадь, але не зрадь! (І.Франко). Любітеся, брати мої, Україну любіте і за неї, безталанну, Господа моліте! (Т.Шевченко). Даймо на працю для України серце, і розум, і руки! (Б.Грінченко). Їдьмо, братове, в Європи, знову вчимося не тільки цілувати руки жінкам, а й утримувати в собі високу музику гідності та честі (Н.Поклад). Не хочеш козакувати – йди чумакувати. Бога взивай, а рук прикладай. На чужому горбі в рай не заїдеш. Богу молися, а до берега гребися (Нар.творч.).

* Навчальний диктант. Вказати односкладні речення, визначити їх тип.

Жодна краплина не впала на твою долоню. Але шум настроює на те, що безтурботний цей дощ і щасливий. Так і думаєш, сидячи спиною до вікна, не виглянувши надвір.

Тепліше зодягаєшся і, не запалюючи світла, виходиш надвір, стаєш на порозі. Дощ бадьорить. Довго прислухаєшся до його шелесту. Дужчає твоя безпричинна радість. Вона охопила тебе всього, ти полегшав од неї. Рухи твої не такі важкі, погляд пом'якшав і подобрішав. Думки стали просторіші й вільніші, немов підняли над ними стелю.

За Є.Гуцалом.

БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

* Прочитати речення. Визначити в кожному з них граматичну основу. Які речення двоскладні, які - односкладні? Чи є в односкладних вказівка на предмет, який виконує дію?

Затишно дітям в пазусі казок (Л.Костенко). Там звук казок торкався до вуха із вуст бабусі уночі. Мов зачарований, їх слухав маленький хлопчик на печі (В.Сосюра). Якого дива не було у тих казках! (Л.Забашта).

*Робота з таблицею.

Способи вираження головного члена в безособових реченнях	
Безособовим дієсловом	<u>Вечоріє</u> . <u>Хмариться</u> . Мені <u>не спиться</u> .
Дієслівними формами на <i>-но,-то</i>	У нього на лобі <u>написано</u> . (Нар.творч.).
Неозначеною формою дієслова	Або волі <u>здобути</u> , або в землі <u>бути</u> (Нар.творч.).
Прислівником	У дворі <u>темно</u> . Нам <u>смішно</u> .
Словами <i>нема, не було, не буде</i>	<u>Нема</u> того козаченька... (Нар.творч.).

* Переписати речення. Підкреслити в кожному головні члени. Визначити тип односкладних речень.

I. Добуто в турків один прапор і одну добру гармату. Козакам поталанило пробитися до фортеці (Г.Колісник). З голів шапки зняло, зірвало... (О.Журлива). Ой коню мій бусурмене! Нудно тобі жити в мене! Тобі тісно у леваді, мені душно жити в хаті. Ой пора нам погуляти, до козацтва завітати (П.Куліш). Нема в світі кращих хлопців над січових добровольців (Ю.Назарак). Та скільки ж нам на світі треба тривоги, жалів, турбот, доріг? (Т.Масенко).

II. У повітрі свіжо пахло ранком (М.Доленго). Вас так і потягло до води, до її чистої хвилі, до її цілющої прохолоди (Панас Мирний). Ах, як розкішно у житті кипіти! (В.Поліщук). О, як би хотілося в щасті побачити світ! (С.Голованівський). І так хочеться бути щасливим! Як в дитинстві, я долі молюсь... (В.Сосюра). І серцю в грудях холодно і тісно! (Є.Плужник). Гомункулом не замінить людини (М.Рильський). Мучено. Мічено. В душу насмічено. Долю окрадено, й плівку засвічено (Л.Костенко). Зганьблено. Спаплюжено. Розп'ято. Чоло розтято. Губи перетято. Та є ще коні, музика й шаблі! (Є.Гуцало.) В кімнаті темно від полиць угнутих... (В.Мисик).

* Пояснювальний диктант. Підкреслити головні члени речення, визначити тип односкладних речень.

Ревом ревла над Десною всю ніч. Нічого не можна було впізнати (О.Довженко). Дніпрові судилось розбити ярмо крижаної тюрми Залило водою

луки, залило... (В.Сосюра). Вітрам недовго ще коритись сумній природі восени... (О.Журлива). Стежку в поле листям замело (Ю.Бортош-Кум'ятський). Лимонний сік вечірньої зорі над Києвом у лютому розлито (Є.Гуцало). Повно сонця в зеленому гаю, повно сонця у серці моєму... (В.Сосюра). Гарно, гарно серед степу! (І.Шевченко). Розвихрено гриву нічного коня (Л.Первомайський). Про подібні гарні речі можна мріяти і далі без початку і кінця! (О.Влизько). Ще в світі є чимало прози... (І.Нехода). Мої далекі, рідні села! Ніяк, ніяк вас не забудь... (Д.Фальківський). Запахло м'ятою, війнуло чебрецем і крилами мелодій заіскрилось над озера замисленим лицем (М.Бажан). Тепер Жар-птиці не буває. Жар-птицю будень убиває. Людина знівельована юрбою. Заснути. Все забудь. Прокинутись собою (Л.Костенко).

*Подані речення перебудувати на безособові.
Зразок. Пахнуть троянди. – Пахне трояндами.

Повіяли холодні осінні вітри. Вітер шпурляв у вікна сухе опале листя. Серце стислося болючим щемом. Душа огорнулася осіннім сумом. Але ж вікна світилися.

* Скласти безособові речення, у яких головними членами речення виступали б подані слова.

Сутеніло, смеркло, темно, стихло, заспокоїлось, принишкло.

* Диктант із коментуванням.

Як треба любити цю землю й це небо, не лякатися щастя, не зрікатись біди! (Л.Первомайський). І жити сонцем, тільки сонцем жити та власним потом здобувати щастя своїм синам, онукам і нащадкам далекий днів! (О.Влизько). Приємно в трави в'ялі і духмяні упасти ниць. Полинню пахне, листям, сон-травою... (С.Крижанівський). Вечоріло. Незважаючи на малесенький вітерець, парило і робилося душно. Пахло талим снігом (Григорій Тютюнник). Війнуло сонцем і медом з доріг (А.Малишко). Небо затягнуло шматками темно-зелених, аж чорних хмар (Панас Мирний).

* Навчальний диктант. Вказати безособові речення. Визначити, чим виражено в них присудок. Зробити синтаксичний розбір одного з безособових речень.

Вже п'ять годин тривала невпинна скачка. Дощ точився невпинно. Здавалося, розсякла, прохолола земля дихає в небо сірою парою. Мокрі гілки хльоскали по плечах. З гілок текло.

Дорога повільно спускалася в долину. Назустріч клубочилося біле молоко, ріденько розбовтане в повітрі. Пахло мокрим листям, баштанами і димом. Провідник мчав спереду, напіврозтанувши в повітрі.

Сутеніло. Темнішала туманна пара. Щезло коріння, стовбури і потворні хоботи гілля. В обличчя війнуло вітром. Вершники зрозуміли, що вибралися в степ (За З.Тулуб; 72 сл.).

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З ГОЛОВНИМ ЧЛЕНОМ – ПІДМЕТОМ (НАЗИВНІ)

* Прочитати. Визначити односкладні речення, у яких головний член-підмет стверджує наявність предметів чи явищ. Вказати односкладні речення з головним членом-присудком, визначити їх тип. Назвати двоскладні неповні речення.

Село. Хати. Так тихо-тихо. По вікна стіни замело. Хмарно... Сумно... Чорні луки. Чорне поле. Чорний гай (С.Черкасенко). Село. Обійстя. Мальва край воріт (Є.Гуцало). Нудьга і сум. Не мучишся, не плачеш, а день за днем, нудьгуючи, живеш (Б.Грінченко). Ріка. Палатка. Озеро. Курінь (Л.Костенко). Степ. Кам'яна баба. А їй на чоло – орел (М.Доленго).

* Переписати, вставляючи пропущені букви. Підкреслити в реченнях граматичні основи. Вказати називні речення.

Пр..красний Рим! Сім пагорбів крутих. Фонтани. Парки. Вулиці. Алеї. В..личні древні храми (Л.Дмитерко). Асфальт. Фонтани. Сиві д..рева. І сині квіти. І г..рячий день (М.Доленго). В..сокий, рівний степ... З..лений ряд могил і мрійна дел..чінь... (М.Зеров). Пісок. Сліди. І порожнеча. І вітру злого ворожнеча. (О.Гижа.)

* Пояснювальний диктант. Вказати називні речення. Зробити синтаксичний розбір одного з них.

Кудлатий мох. Рожеві сосни. Болото. Бір. Звичайно, осінь (М.Доленго). Гомін. Гуки. Переграї. Вітровіння. По діброві – шум кленовий. Барви. Тіні. Млосно. Росно. Десь зозулі роззозулились на соснах (Г.Коваль). Бетховен. Добрий маг. ...Пречистий тлум чекань. Поразка. Усмішка. Поразка. Метал надій. Тонкоголосить одвертий біль. Але рятує душу – звук (В.Стус). Мій особистий невеличкий світ. Невже насправді він такий маленький? Ясне цвітіння яблуневих віт. Турбота батька. Піклування неньки (Л.Дмитерко). Мати. Каріатида з божої глини. Батько. Старий Атлант. Мати тримає на собі хату, батько тримає на собі світ (Л.Костенко). Сіре місто. Праця. Будень. День (Н.Забіла). Пітони. Тритони. У клітці дріма ягуар. Жирафи. Верблюди. Приручені зебри. І поні. Хоча й невеличкий, а все-таки це зоопарк, і тут опинилися навіть Пржевальського коні (Є.Гуцало). Синій вітер, посадка, село. Я чекаю когось, я притих... (В.Сосюра).

*Подані називні речення поширити означеннями. Чи можна поширити їх обставинами? Чому? Утворені поширені називні речення увести до самостійно складеного висловлювання на тему “Осінній ранок”.

Ранок. Вікно. Небо. Промені. Хмари. Вулиці.

* Диктант із коментуванням. Зробити синтаксичний розбір вказаного вчителем односкладного речення.

I. Гарно як у полі! Так би йшов завжди. Вітер і тополі. Сонце і сади (В.Сосюра). Жалко і весело! Сльози і сміх! Зелено, любо, і сіється сніг... (Олександр Олесь). Ніч. Тихо, як у вусі. І важко, і душно. Замок цілоденний гармидер і шум. Ніч безока над містом стоїть. Візники... Пішоходи... Майдан... (М.Вороний).

II. Таки й справді Тарас того літа був схожий на невтомного джмелика. Вирушивши на Лівобережжя, він де тільки не побував. Прилуки. Лубни. Полтава. Ромни. Хорольщина. Тут дбайливо зберігали пам'ятки старовини. Можна було почути багато цікавого з історії краю. Тарасові альбоми вже розбухали від замальовок усяких, записники важніли від пісень, переказів, легенд.

За А.Дрофанем.

* Прочитати речення, довести, що вони є складними. Вказати в складних реченнях частину, що є односкладним реченням. Визначити тип цієї частини.

Я люблю, як, буває, осінню пахне яблуками у хаті (А.Малишко). Ніколи я не знав, як тяжко жить без солов'я, що в пісні аж тремтить... (М.Рильський). Не спалося, - а ніч, як море... (Т.Шевченко). Дивлюсь на пройдену дорогу, і гнів, і жаль мене пече... Але у нашу перемогу усе ж я вірю гаряче... (Олександр Олесь).

*Навчальний диктант.

Говерла

Стрімкий схил доводиться долати годинами. Останнє зусилля. Останній крок. Опиняємось на вершині.

Немає дощу, туману, сильного вітру. Швидкі хмари не полонять, не затуляють усе, що під нами і над нами. Певно, тому відкривається безмежна панорама гірських пасем в багатих шатах синьо-зелених лісів. Найвищі з них увінчані луками й полонинами. За глибокими поперечними долинами видніється той унікальний гірський хребет, над яким височить щойно подолана нами вершина. Ближчі до нас хребти складають найпотужнішу гірську групу Карпат. Звісно, це славетна Чорногора.

Бачимо хвилясте море смерекових та букових лісів аж до днищ глибоких долин. Таємничо поблискують озера. Видно русла потічків, стрімкі водоспади. Зеленіють непрохідні зарості сосни, прошиті смугами вільхи.

Заради зустрічі з Чорногорою варто піднятися на Говерлу! (За Г.Міллером; 115 сл.)

Ще один осінній дар

Жодній іншій порі не присвячено стільки поетичних рядків та живописних полотен. Золотою осінь називають не лише завдяки зміні кольорів у природі. Так її називають за внутрішню суть. Адже властиву цій порі благодать відчуваєш у всьому.

Саме восени припасали на довгу зиму цілющі плоди й коріння. На жаль, сучасне покоління про лікувальне значення осінніх дарів знає небагато.

Взяти хоча б звичайну горобину. Традиційно це дерево є окрасою наших лісів, парків, доріг. Наші предки не знали вмісту вітамінів у її ягодах, але висушені й розмелені ягоди домішували до страви. Пізніше було доведено, що горобина лікує авітаміноз.

Такими домішками і тепер лікують склероз. Відваром або соком ягід лікують слабкий зір. Щодня приймаючи свіжий сік, можна запобігти захворюванням шлунку.

Сьогодні ми лише осягаємо початки народної медицини (За Д.та Н.Зубицькими; 125 сл.)

Сніг зими багатий на відтінки. Найбілішим здається він тоді, коли падає вперше. Сніговий килим. Він наче витканий із білої безголосої музики. Вловлюєш та розумієш її по відлунню в самому собі. Очіма відчуваєш цю холодну пісню молодого снігу.

Якось сніги взялися золотом. Кілька днів мрячило, капало, сиво туманилось. Під вечір повипускав свої лоскітливі кігтики мороз, сонце засміялося в небі наче аж винувато. Заледенілі вільхи й осики, відбиваючи сонячне проміння, спалахнули золотим полиском на стовбурах.

Але то відтінки радості. Сніг здатен і на тривожні тони. Це тоді, коли сонце сідає на мороз. Небо тоді на заході багровіє. Сонце сідає, зостаються самі криваві стовпи.

І ось смеркло. Повертаючись з поля, починаєш шукати оті стовпи. Та нема вже їхнього погрозливого вогню, наче й не було. Сніг лежить темний, безпочуттєвий... (За Є.Гуцалом; 125 сл.)

НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

* Прочитати речення. Які слова пропущено в деяких з них? З якою метою це зроблено? Чи утруднило це розуміння змісту речення?

Тече між круч Дніпро невпинно і голубіє вдалині... У кожній хаті України портрет Шевченка на стіні. (М.Козимиренко.) У когось на стіні - Франків портрет, Шевченко в когось, в когось – Українка... (Л.Закордонець). Хмарин хустина на обличчі неба (Б.-І.Антонич). Вітер – круто, норовисто, шпарко! (Г.Світлична).

* Прочитати прислів'я. В кожному з них пропустити одне з повторюваних слів (їх виділено). Чи виправданою є така перебудова речень? Якими членами речення є пропущені слова?

Дурень *любить* хустину, а розумний *любить* людину. Гарна *мати* сім'ю на ноги поставить, а погана *мати* родину споганить. Мати однією *рукою* б'є, а другою *рукою* гладить. Приймак на віник *каже* “ви”, а на козу *каже* “дядино”. Злидні їдуть *в хату* рисаками, а виїжджають *з хати* волами. Пташка *красна* своїм пір'ям, а людина *красна* своїм знанням. Не так чоловік *рознесе* мішком, як жінка *рознесе* язиком.

Народна творчість.

* Прочитати. Чи можна подані речення вважати неповними? Свою думку довести, на місці дужок відтворюючи пропущені слова (усно). Якими членами речення є ці слова? Чому в прислів'ях вони пропущені?

В одне вухо влетить, а в друге (?) вилетить. Як нема (?) в голові, то на базарі не купиш. Горбатого виправить могила, а упертого (?) дубина.

Народна творчість.

* Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Вказати неповні речення, відновити пропущені слова. З'ясувати, якими членами речення ці слова є. Пояснити вживання тире.

По сей бік верби журят..ся, по той бік – оч..рет (М.Філянський). Шумить тр..возно оч..рет, а сонце – по отаві (Д.Фальківський). Знов сніги у Києві, сніги бе..донні (В.Забаштанський). На білому снігу – рожеві й сині смуги. Вгорі – п..рлисті пер..ливи хмар (М.Рильський).

* Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Пояснити вживання тире. Назвати опущені в неповних реченнях члени речення. Прочитати речення, правильно їх інтонуючи.

Козак тримає шаблю, а шабля - козака! А шабля родить волю а булава - пиху... Козаки – в байдаки. Горять весла в долонях. (І.Драч). Увійшов гетьман. За ним полковник (Н.Рибак). Де ж тепер одинокий, похилий Перебендя блука? Край дороги – полин, та могили, та тополя гінка (Г.Донець). Надмір породжує пересит, пересит - нудьгу, нудьга ж - душевну тугу (Г.Сковорода).

* З-поміж поданих речень вказати повні й неповні. Пояснити, у чому полягає різниця між реченнями неповними, непоширеними і односкладними.

Не тріпоче листя. Не шепочуть трави. Тче між віт узори світла й тіней гра (В.Сосюра). Стою... Дивлюсь... Дзвенить повітря... А місяць чисто розсріблився... (А.Волощак). Падають зорі. Минають життя мого дні. Падають зорі у вічність, у безвість, назавше. Гаснуть, зникають, мільйони сторіч відпалавши. Падайте, зорі! Народжуйтесь в небі, нові! (І.Муратов). В просторах радість, теплота. Увесь я сонцем оповитий (М.Шпак).

ТИРЕ В НЕПОВНИХ РЕЧЕННЯХ

* Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Пояснити вживання тире.

У глибокій криниці – студена вода. Іржа їсть залізо, а горе – серце. Іван носить плахту, а Настя – булаву. Купець бере торгом, а мужик – горбом. Говорить, як лисиця, а за пазухою – камінь.

Народна творчість.

* Пояснювальний диктант. Вказати неповні речення.

Сад – в росі, а в гніздах тепло, щасно... Та солодкий гамір птиць... Півсон. (А.Казка.) На озері лелітки сріблом. Над озером - лелечий слід. (О.Гижа.) В Кончі – вітер поза хмарами, а над Києвом – дощі... Дзвонять мідними литаврами запилюжені кущі. (Р.Іванченко.) Тихенький дощик – на гриби, на затяжну негоду. І п'ють з джерельця голуби джерельно-чисту воду. (М.Луків.) Всю ніч ревіло хижим звіром. А вранці – тиша. Ясно і мороз (О.Ольжич).

* Навчальний диктант. Вказати неповні речення.

Одне з найцінніших надбань Британського музею – червонофігурна чаша з Аттики. Датується V століттям до н.е. Цікава для нас тим, що Геракл зображений у скіфському одязі. Зупиняє ворогів, захищаючи богиню Геру. Його права рука вільна, а в лівій герой тримає тонку палицю, яка завершується вгорі двома кільцями. Пригадуються рядки з дослідження історика Дмитра Яворницького: “Зовнішнім знаком влади військового осавула була дещо тонша посередині дерев'яна палиця з потовщеннями на кінцях, скріплених срібними кільцями. Палицю осавула тримав під час військових зборів”.

Спадкоємці палиці Геракла – і царський скіпетр, і гетьманська булава, і перначі козацької старшини (За В.Пепою; 90 сл.).

* Переписати, розставляючи розділові знаки (подаємо текст без їх вилучення), вставляючи на місці крапок пропущені букви та знімаючи риси. У перших двох реченнях підкреслити члени речення.

У всіх народів світу – свої нац.ональні святині. У кожного з них - відмінні, єдині і не/повторні. Та спільним для всіх є те, що вони становлять національно/духовну спа..щину поп..редніх поколінь, водночас складаючи частку спа..щини загально/людської.

Пам'ятки історії та культури – творчість наших прабатьків і праматерів. То наші не/оціненні цінності, своєрідний заповіт прашурів. Ось як п..сав Максим Рильський: “Хто не шанує своє м..нуле, той не/годен свого майбутнього”.

Пам'ятки – це не лише под..х романти..ки м..нулих віків, естет..чна насолода і пізнання. За не/вблаганним законом ж..ття нація гине разом із загибел..ю її духовної спа..щини. І ц..ому в історії люд..тва є не/мало пр..кладів.

За О.Силиним.

РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

* Переписати речення, вказати в них слова, що відповідають на одне й те питання та відносяться до одного слова в реченні. Якими членами речення є ці слова? Вказати речення з кількома рядами однорідних членів. Прочитати речення, правильно їх інтонуючи.

Наша дума, наша пісня не вмре, не загине. Розказали кобзарі нам про війни і чвари. Дивлюся на море широке, глибоке... Вже не три дні, не три ночі б'ється пан Трясило (З тв. Т.Шевченка). Підносить меч розплати Гамалія. Тарас Трясило мчить на коні. І Україна з бою кам'яніє, горить і не згорає у вогні (Л.Забашта). Там люди нездолані, горді й суворі, сини волелюбного й славного роду (М.Бажан).

* Переписати, однорідні члени речення підкреслити. Пояснити, як поєднано однорідні члени між собою (сполучниковим чи безсполучниковим зв'язком). Пояснити вживання розділових знаків. Прочитати речення, правильно їх інтонуючи.

Кобзарі та бандуристи - народні митці. Деякі з них не тільки виконавці, а й автори дум і пісень. Кобзарі мали володіти гучним, приємним голосом. Співалося на майданах, на ярмарках. Для майстерного супроводу чи й виконання дум був необхідний музичний хист.

За Н. Шумадою.

* Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Вказати ряди однорідних членів речення. Пояснити вживання розділових знаків.

Грає кобзар, виспіває, в...мовля словами, як москалі, орда, ляхи бились з к..заками (Т.Шевченко). Як заграє та бандура в..селково, не м..лодія росте у ній, а слово... (П.Перебийніс). Нехай ворог знає, повік не гадає знущатися над к..заком! (С.Руданський). Дніпро, Шевченко, Україна – мої до самозабуття (В.Чуйко). ...У завзятій, ва..кій боро..ьбі ми поляжем, щоб волю, і славу, і честь, рідний краю, здобути тобі! (І.Франко).

- Подані групи слів увести до самостійно складених речень у ролі однорідних членів речення.
- Працьовиті, самовіддані, горді, завзяті.
- Поля й степи, ріки і моря, ліси і гори.
- І вчора, і сьогодні, і завтра, і завжди.

*Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Однорідні члени речення підкреслити.

Хліб та вода – козацька їда. На любов і смак товариш не всяк. Славна хата не вуглами, а пирогами. Уродися не красним, але щасним. Не лякай шуку морем, а бідного горем. Красить не краса, а розум.

Народна творчість.

* Завершити подані народні прислів'я. Записати їх, підкреслити однорідні члени речення. Пояснити вживання розділових знаків.

Щастя в повітрі не в'ється, а Треба не бідувати, а Родися не в платтячку, а у Борг не реве, а

Для довідок. ... в боротьбі дістається. ... працювати. ...щастячку. ... спать не дає.

* Пояснювальний диктант.

На ясні зорі й тихі води хай не лягає каламуть (О.Підсуха). Щасливий край, вродливий, кароокій, де є Франко, і Лисенко, й Тарас! (Л.Забашта). Щасливий я і гордий, що читаю Шевченка, і Франка, і Українку на незрівнянній українській мові... (М.Браун). Обривається листя й летить, із пожовклого дуба спадає і на сонці, як цвіт, мерехтить, як рожеві метелики, грає (М.Шпак). Пожовкне наша діброва, потому й листя попада. І згасне, зблякне над нею наша ясна блакить (І.Вирган). Люблю рожеві крила ранку, і золотого дня ходу, і дальню пісеньку-

веснянку, і спілі яблука в саду (С.Крижанівський). Луги читаю я по нотах шалфею, м'яти, бузини (Є.Гуцало). Сніг мете і мете, наміта кучугури, замітає рови, і яри, і гаї. Сніг мете і мете. В небі хмари похмурі, і важкі, й неспокійні, мов думи мої (М.Ігнатенко).

* Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Однорідні члени речення підкреслити.

О слово! Ти одна моя опора, єдина насолода і мета, і зцілення моє, і порятунок, мої тривоги й радощі земні (О.Підсуха). Частіше треба заглядать до себе в душу і вимітати сміття злоби, пил заздрощів, гордині дрантя (В.Вовк). Життя прожити – це вітчизну всю до серця взяти гордо, як святиню, її вогонь, простори і красу (А.М'ястківський).

* Диктант із коментуванням.

Народе мій! Твоя потреба мені щемить, мов сіль у рані. Ти дав мені широку вдачу, безсмертну пісню, срібну мову. З тобою я сміюсь і плачу, вмираю й воскресаю знову. Нам треба голосів Тараса, Франка, Довженка і Тичини (О.Підсуха). Даруй мені, доле, повсюди наснагу і силу дерзання (В.Гетьман). Земля мені пахне щедро і луками, і садами, снагою джерел прозорих, вітрами в негоди час. Земля мені ніжно пахне руками моєї мами, що часом з утоми в'яли, та зігрівали нас (В.Колодій). Вірш починається не з великої літери, а з великого болю... (Л.Первомайський).

* Навчальні диктанти.

І. За козацьких часів до лірників і бандуристів ставилися з глибокою пошаною. Кобзарі об'єднувались у ремісничий цех на зразок кравців, шевців або зброярів. Були в них свої сходки, старшини, сотники та десятники. Кожен мусив шість років учитися грати на кобзі й лірі, а головне, вивчити всі думи, псалми, співи та приказки. Пісні були то журливо-серйозні, то сатиричні й веселі. До цеху вступали, склавши іспит.

Кобзарський цех був найвищим щаблем старечої спілки. Мав він власне господарство, свою скриньку, шпиталь для хворих і старих, свій суд. Кобзарі мандрували, але тричі на рік збиралися в умовленому місці, радилися у справах і обирали старшину.

Чимало кобзарів бувало і в Туреччині, і в Криму. Їх можна було побачити в Каффі, в Стамбулі, в Трапезунді. Вони були єдиною ланкою між батьківщиною і нещасними невольниками. Якщо кобзар співав по-турецькому, його співи лунали по султанських палацах, по кав'ярнях, на базарах біля мечетей. Кожну звістку про бранців сліпі старці ловили, затямлювали і приносили на Україну разом із східними

піснями чи казками. Тоді військо козацьке або родичі викупали бідолашних на волю (За З.Тулуб; 170 сл.) .

II. Врода дівчини, чудове вбрання, зграбні, впевнені й природні рухи одразу вирізнили її серед набілених і нарум'ячених красунь, зтягнутих у вузькі сукні, що не дозволяли їм почувати себе вільно. Дами й панянки зашепотіли, кидаючи з-за розпущених віял глузливі погляди на українку. Дівчина неухважно відповідала на запитання гостей, коли раптом увагу її привернув гомін, що зчинився біля дверей. До зали входив високий, огрядний, смаглявий чоловік з розумним обличчям і проникливим поглядом темних, трохи примружених очей, одягнений у дорогий запорозький жупан. Зброя його сяяла позолотою й коштовним камінням, довгий оселедець, за звичаєм запорозьким, був закручений за вухо. Видно було, що новий гість належав до значних запорожців.

- Пане кошовий отамане, Петре Івановичу! Яким вітром занесло до нас? – вигукнув господар, ступаючи кілька кроків назустріч новоприбулому.

- Найприємнішим обов'язком вважав передусім з'явитися до вашої ясновельможної милості з привітом і поклоном, - відповів Калнишевський (За М.Старицьким; 135 сл.).

ОДНОРІДНІ І НЕОДНОРІДНІ ОЗНАЧЕННЯ

* Переписати. Визначити означення однорідні та неоднорідні. Свою думку аргументувати. Пояснити вживання розділових знаків.

Сумними довгими ключами летять у вирій журавлі (Б.Лепкий). І на злість недобрій, темній силі журавлі кричать на небосхилі (М.Пригара). І люди в тривожному білому світі, забувши про втому, напруги і сні, душею пливуть за ключами в орбіті... (М.Нагнибіда). Сіримі журавлиними ключами спливали роки (В.Іванченко).

* Подані речення поширити неоднорідними означеннями.

Сонячний промінь постукав у вікно. Сонце дивилося з неба. Навколо зависли хмари. Трава блищала росою. Душа сповнилася настроєм.

* Переписати, розставляючи розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Вказати означення однорідні та неоднорідні, свою думку обґрунтувати.

I. До щему у серці, до терпкого солодкого щему я кохаю Україну, омиту прозорим дощем... І є на світі та, одна, твоя єдина, рідна мати, що із народом нас єдна. Хліб лежав на столі, на селянській простій скатертині... Хвала тобі, селянська

чесна піч, що виростила нас на глиняній черені... На пенсію тебе не спишеш, ні, постій ще так у мирній тишині.

З творів Л. Забашти.

II. Над містом стояла срібна місячна ніч. Широкий синій Дніпро оперізував Київ скляною дугою. Протилежний берег його танув під легким і прозорим серпанком туману. Іноді в далечині плюскалася велика риба, тоді довго йшли водою широкі рівні кола. Смоляні запахи лісів і скошеної духмяної отави ввійшли в сонне місто, розвіяли сморід. Свіже й чисте було нічне повітря. А за рікою згасали зорі, і холодна кришталева блакить віщувала світанок.

За З.Тулуб.

* Пояснювальний диктант.

Прозорий перший туман злегка засивів на вибалках (О.Гончар). П'яно пахнуть черешні, напоєні соком і глеєм, і усе одягається в свіжий неказаний дим...(К.Герасименко). І на Україні білі ночі! Це коли ніжним білим цвітом черешні в селах зацвітають. Чарівні ночі, білі ночі змінюють дні погожі, світлі, коли у нас на Україні черешні всюди зацвітуть (В.Грінчак). Ясен місяць сія на престолі небесному синім (П.Засенко). Який мені до краю любий цей сонячний, високий світ! (С.Крижанівський). Як же не напитися з відерця свіжої цілющої води, як же не наповнить свого серця цим коханням щирим, молодим? (П.Рудь). Наші сліди й прослідки закидає мертве листя, а там і його засипле глибокий холодний сніг (І.Вирган). Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами (М.Коцюбинський).

* Диктант із коментуванням.

Ці пахощі п'януть бджолу прудку, мені ж приносять спомини гарячі про стежку в полі довгу і вузьку... (В.Ткаченко). Полум'ям осіннім золотавим явір над криницею шумить (П.Рудь). На заспані поля, на голубі гаї кладе світанок чисті теплі руки (Г.Коваль). Дуби плечисті, бородаті похмуро дивляться з-під брів (Л.Левицький). Ти нелегке життя прожила, моя мамо, в мозолях твої чесні спрацьовані руки (Н.Кашук).

* Навчальний диктант.

Коли Христофор Колумб відкривав світові Америку, то мав надію, що чекає її всевітнє визнання. Коли мудрі мужі, починаючи від Андрія Первозванного, князів Володимира Великого, Данила Галицького, відкривали світові Україну, то теж сподівалися на її довге, щасливе життя.

Так, ми знані у світі... Але скільки разів упродовж двох тисячоліть зазнавала утисків і поневірянь наша рідна земля! Однак в усі часи були люди, які стверджували істину: "Ми збулися як нація, як народ, і жодні лихі вітровії не

зломлять нас! Тепліють в наших душах вірші Тараса Шевченка й Лесі Українки, живе в нас їх волелюбний, неподоланий дух...”

На усі материки кожним прожитим днем стверджуємо: “Ми – українці, ми були, ми є, ми будемо на землі, допоки існує розум пізнання і жага творення!” (За В.Кіріндасем; 125 сл.).

УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ СЛОВА В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

* Прочитати групи слів, визначити в кожній групі слово або словосполучення, що є узагальнювальним (родовим поняттям).

- Історія, математика, фізика, галузі науки, географія, мовознавство.
- Підмет, означення, додаток, члени речення, присудок.
- Прислів'я, приказки, жанри фольклору, думи, пісні, казки.
- Шевченко, Леся Українка, письменники, Іван Франко, Михайло Стельмах.

* Прочитати. Назвати однорідні члени речення та узагальнювальні слова при них. З'ясувати, якими членами речення є узагальнювальні слова.

Ми читали Шевченкові поеми: “Катерина”, “Гайдамаки”, “Сон”. Нам відомі чудові картини українських художників: Миколи Пимоненка, Олександра Мурашка, Сергія Васильківського. З народних пісень найбільше нам до вподоби такі: “Розпрягайте, хлопці, коні”, “Засвистали козаченьки” та “Несе Галя воду”.

* Переписати речення. Однорідні члени речення підкреслити, узагальнювальні слова при них виділити прямокутниками. Пояснити вживання розділових знаків.

I. У житті є три друга: батько, мати та вірна дружина. Є такі причини нещастя в хаті: дим, дощ, мороз і сварлива жінка. Найкраще зцілюють лікарі: природа, час і терпеливість. (Нар. творч.) Усякі народні обряди не минали нашого двору: колядування, посипання, запросини на весілля (Олена Пчілка).

II. Кладу слова у душу найповніші: “братерство”, “материнство”, “мир”, “люблю”. Від слів таких мені стає ясніше (В.Женченко). Знову тихо кличе із дитинства найдорожче у моїм житті: білостінна батьківська хатина, соняхів голівки золоті (В.Олешко). Нехай катраном розцвітає доля. У ній усе: і мова, і земля, і пісня (Г.Кривда). О мово, в час доріг і роздоріж ти знала все: і сходження, і болі (М.Федунець).

* Диктант з коментуванням.

I. Все здавалось прекрасним і простим: вітер, хвилі і сонце над ними (І.Савич). Все дивне в цьому світі: квітка і плід, вітер і зірка, краплина води і найдрібніша піщинка. Та, либонь, для самої людини немає нічого дивнішого, ніж вона сама (Є.Гуцало). Їх імена виразно-стислі, односкладові: дуб і бук. Ще граб та клен до них зачисли, щоб мав ти ласку з їхніх рук (М.Доленго). Під великою військовою коругвою виступало старшинство: полковники, есаули, писарі, курінні отамани, вершники, піші – все перемішалось (А.Дрофань). Каффа поділялась на три частини: фортецю, місто і передмістя (З.Тулуб). Роздвоїлась, розтроїлась душа! Щось продано, щось віддано в заставу: і славу предків, і козацьку славу, і звичаї, і лицарство Коша! (М.Карпенко). Пиши про все: про тишу й буруни, про більма рабства й гострозорість волі (І.Муратов).

II. Були собі три брати: Кий, Щек, Хорив. (Нар.творч.) Усе було: любов, поезія, розлука, нелицемірна чесність... (М.Стельмах). Про все ти співаєш: про сльози і сміх, про молодість... (В. Сосюра). А вечір приходить і все втихомирює: і нелад, і лад, навіть безлад – усе (І.Драч). Все повторялось: і краса, й потворність. Усе було: асфальти й спориші (Л.Костенко). Речі прості і чисті люблю я: потиск руки мозолястої, сині світанки над водами, шум у лісі зелений і шум золотий, спів солов'їний і пісню людську... (М.Рильський). Все найсвятіше при собі тримаю: найперший крок свій і найперший плач, найперший поцілунок, спів, розлуку... (В.Женченко). Торгуємо усім, чим тільки можна: словами, дровами, життям, сукном... (Є.Плужник).

III. Все знайоме до болю, все до скіпчика в полі: білі піски та кручі, кучугури сипучі і на річці Забучі всохлі верби рипучі (М.Рудь). Салютувала нам уся земля: дорога, річка, верби, степ, узвишся... (В.Женченко). Все про жовтень людині говорить: і каштанів розгонистий дзвін, і річок прохолода прозора, і червоні вітрила калин (Ф.Гарін). Все, чим багата людина, у серці несучи: і соковитого жита врожайне цвітіння, і вересневих садів позолотну красу... (М.Ткач). Ще буде все: прозорий день, і хуга, і сірий дощ, і в пахощах сади... (М.Карпенко). Дорога до ніг праслов'янським племенам: полянам, древлянам і всім безіменним (П.Воронько).

IV. Вода, хмари, плав – усе пливло, все безупинно неслося вперед, шуміло, блищало на сонці (О.Довженко). Луки, гори, пишні сади – все зелене й припишкле. Стерня, свіже литво полукипків, снопи і снопи – все виблискує золотом, все бризкає жнив'яним сонцем (О.Гончар). А цей струмок, ця річенька – усе кругом, як є, болить мені, мов рана. То край отецький, то земля кохана... (М.Карпенко). Цвіла гліцинія. І готика Ай-Петрі, і небо, й море – все було зелене (Г.Тарасюк).

* Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Підкреслити однорідні члени речення, узагальнювальні слова виділити прямокутником.

I. І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю: і дитинство, й розлука, й твоя материнська любов (А.Малишко). Отих, від кого йде наруга, три категорії всього: мій ворог, ворог мого друга та ще друг ворога мого (Д.Білоус). Он лине в небі наш супутник, он ллється пісня з-за дібров. У всьому бачу я трикутник: сталь, хліб насущний і любов (П.Ребро).

II. Надумався Хом'як себе розвеселити і насадив маленький квітничок. Порозцвітали гарно квіти: нагідочки, красолі і мачок (Л.Глібов). Рвала ти гірке та сиве зілля: ковилу, кермек, полин-траву (М.Доленго). Я пригадую назви квітів, що були у моїм вінку: конюшина, ромен, сокирки, луговий подорожник, чебрець... Наче свіжих поезій добірку, їх читав залюбки вітерець (Н.Хоменко). Діти улітку складають гербарій: пелюстка ромашки й цвіт ведмежого вушка, зозулинні черевички й сині лісові дзвоники... (Є.Гуцало). Не готовлю нічого для себе в житті: ні затишних кімнат, ні м'якої постелі... (А.Малишко). На крамницях красувалися вивіски з дивними знаками: лебедя, квочки, ключа. Купці наперербій викладали свої товари: сукна, оксамити, шовки. По базару вештались покупці: греки, турки, вірмени, цигани, євреї, селяни, козаки, шляхта. З гурту випхнули двох здоровенних козарлюг, і ті під схвальні вигуки зчепилися у борні. Боролися вони, мов ведмеді: тупцювали, сопли, перевалювались з боку на бік. (За Ю. Мушкетиком.)

* Навчальні диктанти. Однорідні члени речення підкреслити.

Любов – довготерпелива, любов – лагідна. Вона не заздрить, не чваниться, не надимається, не бешкетує, не шукає свого, не поривається до гніву, не задумує зла, не тішиться з кривди, радіє правдою. Любов усе зносить, в усе вірить, сподівається, все перетерпить. Любов ніколи не переминає. Пророцтва зникнуть, мови замовкнуть, знання зникне. Зостануться цих трое: віра, надія, любов. Але найбільша – любов (З Біблії; 57 сл.).

II. До Великодня готували все: душу, тіло, світлицю, обійстя. Багато важила національна кухня. Пекли Великодній урочистий та обереговий хліб (його називали паскою). До тіста додавали такі компоненти: відвари та настої лікарських трав, масло, сметану, мед, яйця. Діяли спадкоємна майстерність і родинні таємниці. Через те й не трапляється однакових на смак пасок ні в селі, ні на вулиці, ні навіть між сусідками чи свекрухою та невісткою. Великодній хліб концентрував у собі все: спадкоємну мудрість хліборобства, сонячну космічну енергію, надію на добробут, обереги, свідчення вічності хліборобської вдачі наших пращурів.

З інших традиційних страв готували такі: калачі, коржі, пироги, вареники. Угиналися столи від м'ясних та молочних страв, садовини й городини. На Великдень ходили в гості до сусідів, односельців, близьких і далеких родичів, кумів, сватів, товаришів. Дарували паски, крашанки, калачі, ритуальні напої, вина, наливки... Крашанки фарбували в різні кольори: жовтий, червоний, коричневий (За Є.Товстухою; 137 сл.).

Навчальний диктант.

Зелений дивосвіт

Канівські гори вкриті зеленим килимом грабової діброви. Заповідний ліс – справжня скарбниця живої природи.

Природним лісом зайнято три чверті території заповідника. Серед смарагдової зелені травостоїв збереглися рідкісні представники древньої флори. Переважна більшість рослин є багаторічними квітами. Вони є щорічними провісниками пробудження й оновлення світу, мають виняткове пізнавальне й естетичне значення. Велике наукове значення мають древні папороті.

Канівський заповідник та його околиці багаті на різноманітні рослини: лікарські, медоносні, кормові, технічні, декоративні.

На схилах гір, пагорбів, балок, на лісових галявинах, по узліссях ви зустрінете типові рослини флори степової. Де-не-де збереглася ковила, степова айстра, горицвіт, волове око. Серед дикорослих рослин трапляються лісові види: переліска, яглиця, зеленчук, зірочник.

На жаль, останнім часом ліси заповідника зазнають серйозної шкоди від невмілого господарювання людей (З посібн.; 117 сл.)

Пам'ятки України – різноманітні за віком та мистецькою цінністю. Всі вони для нас безцінні. На жаль, багато з них перебуває в тяжкому стані, а кожна десята – в аварійному.

Особливої уваги потребують історико-культурні заповідники. Окреме слово про Хортицю. Це об'єднуюча назва системи островів на пониззі Дніпра. Заповідник пов'язаний з територією запорізького козацтва. Він включає в себе комплекс пам'яток історії та геологічних епох. Розміщується на островах Великій Хортиці та Малій Хортиці. До складу заповідника мають увійти ще й невеличкі острови: Дубовий, Три Стоги, Близнюки.

Це пам'ятка єдиного в світовій історії народного лицарства. Невже усього за кілька десятиліть перекреслено безприкладно героїчну історію нашого народу? Вона ж вимірюється тисячоліттями! Хіба ми не спроможні відродити національну честь і гідність і тим самим повернути собі підступно викрадену в нас повагу до самих себе? (За О.Силиним; 127 сл.).

РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ, РЕЧЕННЯМИ)

ЗВЕРТАННЯ ПОШИРЕНІ Й НЕПОШИРЕНІ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ЗВЕРТАННІ

* Прочитати речення, визначити в них звертання.

Мій синку, ти би менш балакав, сам над собою менше плакав, на долю менше нарікав! (І.Франко). Сьогодні ми правдивіші, ніж вчора. Додай нам, доле, мужності і сил! (Б.Дегтярьов). В дорогу, в дорогу! Іду, моя доле! ...Іду, де побачив мету (О.Маковей).

* Записати речення. Визначити звертання, пояснити вживання розділових знаків. Прочитати речення, правильно їх інтонуючи.

Пісне, падай в серце, як вечірній дзвін! (В.Сосюра). Пробач мені, пісне, непрохані сльози! (Б.Дегтярьов). Ти занадто палка, моя пісне! (Леся Українка).

* Вибірковий диктант. Виписати звертання. Які з них стосуються конкретного реального співрозмовника, а які є *риторичними*, тобто такими, що відносяться до неістот та осіб, що є відсутніми? Яка роль у мовленні риторичних звертань? У якому стилі вони вживаються?

Вставайте, батьку! І старих прикмет навчіть мене – дорога ж не близенька! (В.Затулівітер). Хоч і тяжка твоя дорога, та це, мій хлопчику, нічого (В.Сосюра). Спасибі, Києве, за всі щедроти, за все, що в долі ви моїй змогли, що помогли раба перебороти, людину возвеличить помогли! (В.Забаштанський.) Гей, ти, серце! Спокійно виконуй певну кількість ударів своїх! (Є.Плужник). З роду-племені якого ти, Остапе Вересаю? (Є.Гуцало) Вдар, нахмурений кобзарю, вірний брате, щирим серцем та й по сонячній струні! (П.Перебийніс)

* Подані імена по батькові у формі кличного відмінка ввести до самостійно складених речень (усно). Які із будуть риторичними? Чому?

Тарас Григорович, Іван Якович, Лариса Петрівна, Ольга Іванівна, Семен Богданович, Олег Юрійович.

* Переписати речення, визначити звертання. Якою частиною мови їх виражено? У якому відмінку? Пояснити вживання розділових знаків.

Верни до мене, пам'яте моя (В.Стус). Суди мене судом своїм суворим, сучаснику! (Є.Плужник) Куди ти, сестро, смілий лет звертаєш? (Уляна Кравченко) В краю придніпровським ми стрілись з тобою, веселко моя золота (А.Малишко). Люблю тебе, спокійне село! (С.Яричевський). Я бачу знов вас, рідні гори!

(М.Чернявський). Крейдянії гори, снитесь ви мені, до мене приносять вас мрії нічні (В.Сосюра). Чолом тобі, синє, широкее море! (М.Вороний). Ой люлі, люлі, дрімливий смутку! Давно вже сонце пірнуло в гай... (П.Карманський). Ми знову сідали в зелені твої диліжанси, і нас, ніби давніх знайомих, ти вкотре приймало, метро! (В.Терен).

*Попереджувальний диктант. Звертання підкреслити. Які з них поширені?

Не спи, сину! Час не спати! Ще темніють ночі шати... Не спи, донечко кохана! Близько хвиля та бажана! І крізь хатнії віконця рознесеться, залунає по занедбаному краю пісня волі, пісня сонця! (Х.Алчевська). Учителю мій! Як ми тебе любили, як слухали в полоні юних мрій! (В.Сосюра). Спасибі за важке життя, роботу! (В.Затуливітер). В чому цілюща і таємнича сила живого зерна? Сійся-родися, жито, пшенице, доле земна! (П.Перебийніс). Навчіть мене, рослини, тиші, щоб сильний став, мов дужі ріки... (Б.-І.Антонич). Скажи мені, березо в ріднім краї, що у душі таїш і не втаїш, кому свої надії ти звіряєш?.. (Є.Гуцало).

* Подані слова ввести до самостійно складених речень так, щоб вони виступали то звертаннями, то підметами.

Україна, українці, край, село.

* Переписати речення, вставляючи на місці крапок пропущені букви та розставляючи розділові знаки. Звертання підкреслити. Прочитати речення, правильно їх інтонуючи.

Брати мої, товариші, орли молодії! Осідлаймо, брати мої, коні воронії та поїдьмо на тих конях по ш..рокім полю зд..ганяти, пер..ймати коза..ькую долю! (М.Вербицький). Пр..хились до мене, побратиме, я тебе піддержу, ти не бійся! (Леся Українка). Прощай, моя люба, прощай, моя мила! Подай мені руку твою! Пр..йми ж ти, голубко моя с..зокрила, останню сповідь мою. Мандрую, кохана, в непевну дорогу, в тя..ку невідому путь. Судилось здобути мені пер..могу чи ранньою смертю заснуть? (Олена Пчілка).

* Переписати прислів'я, на місці крапок уставляючи пропущені звертання.

З Богом, ..., як тебе люди хотять. Жди, ..., може, й тебе хто здибле. Сиди, ..., ще не смеркло! Держись, ... , за спідницю. Не надійся, ... , на дурницю. На тобі, ..., що мені не мило! Бери, ... , потрошку, то надовше стане. Хапай, ... , поки тепле. Грай ти, ..., бо я не вмію. Хоч нічого не виходить, а ти, ..., грай! Гуляй,, покіль твоя година. Гуляй, ..., в тілі, доки кості цілі. Жартуй, ..., доки вухо не урветься. Мовчи, ..., будеш їсти паляничку. "Куди, ..., йдеш?" "По вдовине

поросся!” Терпи, ..., отаманом будеш! Скачи, ..., як козак скаже. Хвали мене, ..., бо до вух роздери.

Народна творчість.

Для довідок. Парасю. Грибе. Векло. Грицю. Грицю. Рошку. Гаврило, Петре. Матвію. Марку. Дитино. Душе. Глечичку. Язичку. Вовче. Козаче. Враже. Моя губонько.

* Пояснювальний диктант. У кожному з речень підкреслити члени речення. Чи є членом речення звертання?

Не хвалися, мудрий, мудрістю, а сильний, силою. Дай, Боже, старим сили, а молодим розуму! Роби, небоже, то й Бог допоможе. Як не вертись, собако, а хвіст ззаду. Роздайся, море, жаба лізе. Дмись, жабо, не дмись, а волом не станеш. Вкуси мене, вовче, бо я тебе не можу! Не гуди, мухо, коло обуха.

Народна творчість.

* Диктант із коментуванням. Вказати звертання поширені й непоширені. Зробити синтаксичний розбір вказаного вчителем речення.

I. Моє словечко, чесне слово, я твій покірний слов'янин (П.Засенко). Розвийся, мово, і рости, щитом нам будь від стріл ворожих! (Б.Дегтярьов). Йди в тисячоліття, рідна мово, до сердець і душ людських доходь. Квітни калиново й барвінково, бо на те благословив Господь (Д.Білоус). Мово славна і голосиста із глибокого джерела, ти, як вишня зеленолиста, розвивалася й розцвіла. Вбрала полум'я килимове і слов'янських глаголиць в'язь. Слова лагідність з лона мови, у серця молоді вселяйсь! (В.Юхимович). Люблю тебе, мово Сервантеса, твій смак гіркуватий знаю. Так радісно в тебе зустріти полтавське татове “ел”! (С.Жолоб).

III. О пісне блаженна! О пісне крилата, лети над землею, дзвени і зови до світу, до сонця із темряви брата, надію у серці йому оживи! (М.Чернявський). На травах чаклунських замішане відчаю тісто. Та й відчай, Орфею, в цих водах стоячих потоне. Даремно ти квилиш і плачеш на березі Стіксу, слізьми не розчулиш, Орфею, старого Харона (В.Базилевський). Любов іде через колочі терни, не боячись ні пасток, ані пут, і смерті у путі вона не зверне... Любове, хай святиться твоя путь! (С.Зінчук).

* Попереджувальний диктант. Звернути увагу на відсутність коми між вигуками *о*, *ой* та звертанням. Прочитати речення, правильно їх інтонуючи.

Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий! Багато ти, батьку, у море носив козацької крові (Т.Шевченко). Ой сонечко ясне, невже ти втомилось, чи ти розгнівилось? Іще не лягай! (В.Самійленко). О земле ти моя, нема рідніш за тебе! (В. Сосюра). Гей, гей, гей, мій чорний воле! Нива довга, в стернях поле... (Я.Щоголев). Гірка та важка ти, хліборобська доле! А все кожду весну серце

радіє... (Панас Мирний.) Ой обережні, як ви раді, коли оступитесь сміливий! (Л.Волошина). О чорний пугачу, не кряч, що всюди лиш журба є! (Б.-І.Антонич). О лебідь, лебідь білокрилий, не відлітай від мене знов (В.Сосюра).

* Вільний диктант. Записати з пам'яті тричі прослуханий уривок. Визначити звертання.

Нема тепер таких річок, як ти була колись, Десно, нема. Нема ні таємниць на річках, ні спокою. І жаль мене чомусь бере, що вже нема в річках русалок і водяних. Зате багато дачників тепер...

Благословенна будь, Десно! Згадуючи тебе, я завжди добрішав, почував себе багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив твою м'яку, веселу, сиву воду...

За О.Довженком.

* Навчальні диктанти.

I. Молитва дитини за матір.

Господи Ісусе Христе, що привертав малих дітей до свого серця, я знаю, що Ти радісно вислухаєш, Спасителю, молитву кожної людини, тому вислухаєш і мою щирю молитву. Я молю Тебе, Христе любий, ні про що більше, тільки про свою рідну неньку. Пошли їй, Предобрий Господи, здоров'я та силу, щоб вона могла так далі опікуватися мною, як зараз. І дай мені, Ісусе Дорогий, аби я виріс (виросла) моїй дорогій матері на втіху. Це буде моїм найбільшим щастям. А я буду славити Тебе вічно. Амінь.

З молитовника

II. Замовляння до Лесі

Де ти, Лесю? Ловили тебе сліпі фотокамери, намагалися відтворити старанні пензлі художників, та лишили від тебе тільки тінь твою, силует твого земного буття. Безсмертна горлице української долі, простужений соловейку душі, вічно клекотатимеш ти у завірюсі!

Ім'я свого народу взяла ти своїм найменням. І племінь твій у твоїм народі, геніальний поете наш, чистоголоса Мавко нашої суті, наша незламносте! Совісте наша!

З'явися нам хоч одним помахом свого сивого крила! Знайдися нам бодай одним колосом із свого безмежного золотого лану!

За І.Драчем.

* Скласти висловлювання про святкування Різдва в Україні (обсяг 4 -5 речень), використавши 2 речення зі звертаннями.

* Переписати, розставляючи розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення), вставляючи пропущені букви та знімаючи ризику.

Краю, рідний краю, кращого за тебе я в ж..тті не/знаю! О краю рідний мій! Твої ст..пи бе..краї... Твою красу ні/з/чим я не/зрівняю, подібного тобі не/має на з..млі! О мово рідна! Їй г..ряче віддав я серце не/дарма. Без мови рідної, юначе, й народу нашого не/ма. Не/ журишь, тополе! За осіннім вітром упадуть навколо килимом сніги, за снігами сонце твої сльози витре, знов заз..леніє поле навкруги.

З тв. В.Сосюри.

* З поданими словами і словосполученнями скласти по три речення так, щоб подані слова виступали у ролі: а) звертань; б) підметів; в) додатків.

Зима; засніжені вулиці; заклопотані люди; перехожі.

ВСТАВНІ СЛОВА, СЛОВСПОЛУЧЕННЯ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ НИХ

* Прочитати. У реченнях якої з колонок виділені слова є вставними? Свою думку обґрунтувати.

Засвідчити Всевишній *може*,
Що правда вічна і свята. (Б.Дегтярьов.)

Може, ті слова мої на музику солов'ї
безсонні покладуть? (Б.Олійник.)

Буває, захмарить, а часом засяє блакить...
(С.Голованівський.)

Над усім, що було, що *буває*, що є,
ходять хмари...(П.Скунць.)

І *справді*, оптимізм – невід'ємна риса
трудового народу. (М.Рильський.)

На пероні й *справді* було багато людей.
(В.Шевчук.)

* Вибірковий диктант. Виписати вставні слова. На що кожне з них вказує?

І, певне, може тільки тиша, що залишають журавлі, передавати, як гострішає любов до рідної землі (Л.Талалай). Тіні, кажуть, безбарвні, а насправді вони різнобарвні. І, без сумніву, тінь зелена од зеленої крони клена. Не закрию, проте, очей: чорна тінь – од чорних людей (В.Лучук). Складне життя у вершника, їй-

право, галоп, алюр – і степом навмання! (Л.Голота). Повертаюсь до тебе на білім коні і, здається, назавсім вертаюсь (А.Кичинський).

* Переписати речення, пояснити вживання розділових знаків. Вставні слова підкреслити.

Я не гірший за інших, на щастя, і за інших не кращий, на жаль (В.Забаштанський). Кажуть, мудрість приходить з роками (Л.Дмитерко). Тут інші люди за вікном живуть, та й інші друзі теж, напевне, в колі... (А.Малишко). Зачіплянка нарешті поринає в сон, і висне над нею з просторів неба місяць зеленорогий... (О.Гончар). Та й, нарешті, за віщо я маю каратись за других? (Леся Українка).

* Переписати, знімаючи ризик та розставляючи розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Вставні слова підкреслити.

I. Вже почалось, мабуть, майбутнє. Оце, либонь, вже почалось... Не/забудьте не/забутнє, воно вже інеєм взялось! (Л.Костенко). Шукаємо, вивчаємо сліди живих істот, нових цивілізацій. Можливо, саме з ними у співпраці відкриємо найбільше диво з див (Б.Дегтярьов). Я все частіш повторюю, до речі: “Життя прожить – не/поле перейти”. Бува, і поле перейти не/легко, коли воно прострілюється все... (М.Карпенко). Хотів би, Києве, я перед вами посповідатись, врешті, за судьбу (В.Забаштанський).

* Попереджувальний диктант. Зробити синтаксичний розбір вказаних учителем речень.

I щось в мені таке болить, що це і є, напевно, Україна (Л.Костенко). Покропи мене, дощику, тихо мене окропи. Може, виросту терном... роменом. Аби – не осотом (Б.Олійник). На добридень, мій сніже, так лягаєш ти легко, прозоро... Починаю римовано, вже не можу прозово (Р.Кудлик). Видно, кожен збере, що зібрати зуміє, кожен творить красу зі своєї краси (П.Скунць). Якби мені давалось все без болю, я б і поетом, певна річ, не став... (В.Бондар). Отже, слухай, поете, вкарбовуй у серце, поете, нашу пам'ять візьми, як беруть бігуни естафету... (Р.Третьяков). Бережись, поете, бо нівроку, звать Халтурою десяту з муз (М.Доленго).

II. Вже день здається сивим і безсилим, і домліває в зарослях ріка... (В.Симоненко). Здається, через хвилину побачу собор в тумані, який у часи Батия поглинула вічна тьма. Здається, через хвилину почую пісні Бояна, які загубила вічність... Здається, пливе туман... (Л.Галалай). Ті здичавілі тумани, певно, забилися в нори. Сонце щитом непорушним впаяне в небо руде (В.Базилевський). Хлопець бокаса-бокаса, наче й не мав нічого на меті, почав підкрадатися до півня. На диво, той зовсім не боявся (Є.Гуцало). Співає Півень, не вгаває на диво світові

всьому. “За що ж, - хто-небудь попитає, - Зозуля Півня вихваляє?” За те, що Півень годить їй та потакати добре вміє. Рука, як кажуть, руку миє (З тв. Л.Глібова). І от нарешті з темних улоговин на вільне плесо впливає човен (М.Рильський).

* Подані слова у ролі вставних увести до самостійно складених речень.

Очевидно; між іншим; на жаль; ясна річ.

* З кожним із поданих слів скласти по два речення так, щоб слово в одному з них було вставним, а в другому було членом речення.

Може, напевно, очевидно, скажімо.

* Переписати, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки слова. Чи в усіх випадках ці слова будуть вставними? Пояснити вживання розділових знаків.

Багато географічних назв пов'язано в Україні з особливостями природних умов. Назва “Буковина” походить від густих букових лісів, що ростуть на цій території. Назви селищ Семигори, П'ятигори в Поділлі, Міжгір'я в Закарпатті ... відбивають особливості рельєфу.

Чимало назв мають ... “рослинне” походження: Дубно Ровенської області, Виноградів Закарпатської, Ясинувата на Донеччині. Деякі назви пов'язані з розміщеними поблизу родовищами корисних копалин ... марганець на Дніпропетровщині, Антрацит на Донбасі, село Залізняк коло Кременчука.

За Г.Скарлатом.

Довідка. Без сумніву; безумовно; до речі; наприклад.

* Диктант із коментуванням. Визначити вставні слова та звертання.

Україно, Україно! Серце моє, ненько! Як згадаю твою долю, заплаче серденько! Заросли шляхи тернами на тую країну, мабуть, я її навіки, навіки покинув. Мабуть, мені не вернутись ніколи додому. Любіться, брати мої, Україну любіть... Може, мені на чужині лежать легше буде, як іноді в Україні згадувати будуть! О милий Боже України, не дай пропасти на чужині в неволі вольним козакам! Уже, либонь, після Покрови вертався з Дону я... Я не нездужаю, нівроку, та щось такеє бачить око... В неволі тяжко, хоча й волі, сказати по правді, не було. Не проклену ж тебе, доле, а буду ховатись за валами. Та нищечком буду віршувати... І ти, моя єдина, встаєш із-за моря, з-за туману, слухняная рожевая зоре!

З творів Т.Шевченка.

* Навчальні диктанти.

I. Багато хто з вас, певно, замислювався, чому південь нашої країни називають Таврією, а півострів Крим – Тавридою. За свідченням учених, ці назви є своєрідною пам'яткою про стародавнє плем'я таврів, що заселяло колись цю територію.

За однією з легенд, назва міста Бердичів походить від назви племені берендичів, що жило тут за часів Київської Русі. З берендичів зазвичай формувалася найбільш боєздатна кіннота князя Володимира Мономаха.

Як пояснити походження назви міста Конотопа? Кажуть, колись тут були непрохідні болота, де тонули коні.

Назву міста Житомира дехто пов'язує з ім'ям дружинника князів Аскольда і Діра. За іншими твердженнями, місто виникло як центр південного слов'янського племені житичів.

Засновником Харкова вважають козака Харка. За іншими переказами, назва міста пов'язана з назвою однойменної річки (За Г.Скарлатом; 114 сл.).

II. Мелодія дзвону... Безумнівно, вона заспокоює, навіює спогади, змушує замислитись... У ній вчувається музика Відродження, а отже, бринить пам'ять про наших предків, традиції, культуру.

Відома річ, дзвони відігравали значну роль у житті міст і сіл. По-перше, вони скликали на віче, по-друге, попереджали, оповіщали. Дзвони, до речі, збирали громаду на оборону рідної землі. Таким чином, дзвін виконував роль організатора людей. Не дарма дзвін – інструмент од Бога.

На початку V століття дзвони зробив Святий Павлин. Якось уві сні цей єпископ почув дивовижну мелодію. Він пішов на звук і опинився в полі, де росли небесного кольору прекрасні дзвіночки. Це їхня пісня бентежила душу. І сказав Бог Святому Павлинові, що такої форми мають бути срібні сурми. Святий Павлин наказав виготовити дзвони. Звичайно, квіти віддали витворіві не тільки форму, а й назву.

Настрій дзвону передається слухачам. Приміром, коли померла людина, дзвін сумно сповіщає про це, але потім звучать світлі ноти. Адже людини немає, та душа її вічна... Є у дзвонах, певно, якась таємниця, розгадати яку, мабуть, неможливо (За Н.Зубицькою; 160 сл.).

ВСТАВНІ РЕЧЕННЯ

* Прочитати речення, правильно їх інтонуючи. Вказати вставні речення, з'ясувати їхню роль. Пояснити вживання розділових знаків.

За тучами, за хмарами та зливами, я бачу, сходить день ясний над нивами (П.Тичина). На голубім небі – небо буває навесні цілком інакше, як в інших порах року, - блищали зорі. (М.Петрушевич.) В мереживі старому сонце (ах, мода вересня така!) похмуро дивиться спросоння і вже до обрію тіка. (М.Доленго.) Прибудуть сюди кораблі та галери, на тих кораблях та галерах люди чудні: чубаті (їх звуть козаками), нікого вони не бояться (За Дніпровою Чайкою). Подавали

рушники (я винесла щонайкращий, вишиваний), та й заручили нас (Марко Вовчок). Звали нашого діда, як вже я потім довідався, Семеном (О.Довженко). Опівніч до баби (я бачив не раз) коромислом змії прилітає (Л.Боровиковський). Курличуть радо сірі журавлі (ти їх стомила, нелегка дорого!), дівча у синь вдивляється з порога, косички заплітаючи малі (Г.Кривда). Іде Панас, не розглядає, міркуючи про щось (міркує той, хто нужду знає)... (Л.Глібов). А, нівроку, вигнався ти, синку! Що ж той час! Пробіг і вщух, як злива, (скільки ж то ночей ні на часинку я повік, бувало, не стулила!) (В.Моруга).

* Переписати. Пояснити вживання розділових знаків. Вказати вставні речення, з'ясувати їхню роль.

...У балку спустився та й викопав при долині глибоку криницю. (Не сам-один; толокою йому помагати й добрі люде приходили криницю копати) (Т.Шевченко). А блискавка як блисконе, як вдарить поблизу своїм списом у жита (бігаємо потім дивитись, шукати слід блискавки... (О.Гончар). Зірка пила довго (Матвій забув її розгнзудати), цмулила воду, піднімала голову й тоді з її губів спадали важкі краплі та кльокали на плесо (Ю.Мушкетик). Тут тиша така, що й словом не порушиш (тремтять лиш зорі, й чебреці п'янять). (А.Мойсієнко.) Скільки й пам'ятаю, у нашій хаті вицокував на стіні старенький, облуплений годинник (Ю.Збанацький). Живе собі, як та зозуля-птиця (чия провина, що сама-одна?), а для села вона стара Марися, а прізвище хіба сільрада зна (С.Пушик). Я виходжу з-за клубу в новенькому дешевому костюмі (три вагони цегли розвантажив з хлопцями-однокурсниками, то й купив) і з чемоданчиком у руці (Григір Тютюнник).

* Диктант із коментуванням.

I. На ранок запорожці виводили на Дніпро заховані в очеретах величезні чайки по два стерна на кожній (одно спереду і друге позаду) (Ю.Мушкетик). Зневажить мову – зрадити себе (а зрадників хто може поважати?), і стане чорним небо голубе, вмиратиме у муках рідна мати (М.Адаменко). Під яблунею (ще дідів дід посадив) обідати сідаємо. У діда брови сердиті: “Як хліб краєш, картуза знімай”. (В.Слапчук.) Живеш, як можеш. (Добре ще живеш...). Не нарікаєш на Фортуну всує. Твій спокій, друже, так тобі пасує. (Хоч як біжи, від себе не втечеш!) (В.Герман).

II. Картопля цвіте фіолетово, цілується джмелик із мальвою. (Мама літо вишиває фіолетовими хрестиками) (П.Перебийніс). Гіркла пісня солов'їна, мліла голка у руках. (І червоная калина сумувала в рушниках) (П.Юрик). Коріння заплуталось в нені між пальцями (жоржинам забаглося ласки, тепла)... (Н.Матюх). Біля троянд бджілкою гуде моя мама (у вікно причілке дивиться мальва). ...Так мама квіти любить (кожну дитину по голівці голубить) (М.Луговик).

III. Кажуть, на дніпровських схилах (днів тому з п'ятнадцять) браконьєри полонили останнього зайця. Перебільшення не буде, що не випадково відбулася в

самосуді цікава розмова: “Ми козулі добиваєм, добрались до лосів... Як живим ти в цьому краї залишився досі?” Зайчик болісно скривився: “Тут мій рід із діда. Я один лишивсь на горі! (Тепер дітись ніде!)” За обідом серед поля Іванович каже: “Звіра випустим на волю чи, може, засмажимо?” “Смажимо!” – почув бідний заєць і тоді повірив: за мисливця не буває страшнішого звіра.

За Б.Дегтярьовим.

*Навчальний диктант

Дерево

Стелиш мені запашний шамкотливий килим, застеляєш його м'яким простирадлом тіні і вкриваєш мене мерехтливим плащем. У течію думок струшуєш скоцюрблені листочки. Це карлики-кораблики, навантажені дарами: співуча вербова колиска (в гаю росло, в печі мліло, тепер носить душу й тіло); щедра ложка грушева (людей годую, сама голодна, часом гаряча, часом холодна); наша стара порохнява скриня (сама гола, а за пазухою сорочки носить); хата на зрубі в кресані солом'яній (стоїть Гася, надулася, полу відкрила й людей впустила). Мені до вподоби, дерево, щедрість твоя. Зі струн твого серця зроблю голосну лебединошию скрипку (в лісі росло, на комині сохло, прийшло в село й людей трясло), що на ній твій смуток плаче без сліз. І коли мене востаннє візьмеш у жменю дубової домовини (темне корито другим накрито) і життя перекреслиш безжальним хрестом, піднімуся з могили деревом, щоб щедроту твою повторить (За С.Зінчуком; 137 сл.).

* Скласти висловлювання (обсягом 5-6 речень) про красу зимового лісу (міста, села) з використанням уособлення. Вжити кілька вставних слів (словосполучень).

* З кожним з поданих слів скласти та записати по два речення, що в одному з них подане слово було вставним, а в другому виступало членом речення.

Певне; безумовно.

* Переписати, розставляючи розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення) та знімаючи ризик. Вставні слова підкреслити.

Чи справді то кавун, чи ні? Чи, може, так здалось мені? З очей прогнали! Боже мій! От, справді, світ тепер який бридкий!.. На мене хтось/то набрехав (бодай би той добра не знав!), що я хабарики лупила... “А що/ж, кумасенько моя, - Ховрах мовляє так Лисиці, - у тебе пір'ячко на пиці...” А Мишенятко під вербою почуло, що м'ясе пахтить, та й крадеться по/між травною (яке мале, а вже хитрить!)...

З тв. Л.Глібова.

РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

* Прочитати речення, у кожному з них визначити означення. Вказати відокремлені означення. Прочитати речення, правильно їх інтонуючи.

Яблука, холодні від роси, ми зриваєм теплими руками (С.Бурлаков). Червоне яблуко, відірване від гілки, виважує свою прекрасну суть (А.Мойсієнко). Мальвам розкішним вклонись біля тину, білим берізкам, тонким і струнким (Б.Дегтярьов). Крізь дощі пройшов трамвай, од холоду горбатий (І.Жиленко).

* Переписати. Пояснити вживання розділових знаків. Відокремлені означення підкреслити.

I. Кругом дуба русалоньки мовчки дожидали; взяли її, сердешную, та й залоскотали. Будуть з мене, молодого, козаки сміятись. Та не дай, Господи, нікому, як мені тепер, старому, у неволі пропадати... І жаль мені, малому, стало того сірому-сироту (Т.Шевченко). Вітер пісню, повну смутку, в чистім полі виє (Б.Грінченко). У Переяславі зеленім писав, охоплений натхненням, Тарас Шевченко свій "Кавказ" (М.Рильський). Мене, бідну, не пускає на вулицю мати, положила, молоденьку, біля себе спати (М.Костомаров). Тебе, маленьку, рідну, сивувату, дано навіки в серці пронести (А.Малишко).

II. Квітчайтесь юністю! Вона, завзята, усі квітки земні перевершить (М.Рильський). Доки юний, не вмієш цінувати дар юності, рідкісний, скороминуций (О.Гончар). На тихім лоні, при шумній діброві ми бігали, смагляві, чорноброві (А.Малишко). В нас є свої Бори, Спінози, Россіні, в усьому культурному світі відомі. А нас називали окрайна Росії, були ми чужими у власному домі (Б.Дегтярьов). Там дзвін копит, і крик, і постріл, там шаблі рух – меткий і гострий (В.Сосюра).

* Переписати, розставляючи розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Відокремлені означення підкреслити.

Столице наша, знана всьому світу, шепчу тобі найкращі слова! (П.Засенко). Залита холодною місяця повинню ніч згоряла, наче купальське вогнище (Ю.Мушкетик). Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий світ (О.Довженко). Світильником совісті пам'ять горить. Підвладна душі, зупиняється мить (В.Базилевський). Приколені тополями за крила, ніяк не позлітають хутори (М.Шевченко). Обплетений вітрами ранок шугне, мов циганя з води (Б.-І.Антонич). Ці сосни, вбрані в синій-синій іній, мені відкрили візерунки душ... (В.Стус). За обрієм гуляє листопад, земля рипить, морозами окута... (А.Малишко.) Сплять сивиною закутані гори в цьому земному раю (Б.Дегтярьов).

* Подані речення поширити відокремленими означеннями.

Земля ... сумно посміхалася сонцю. ... вона чекала весняного тепла. А сонце ... не могло її зігріти. Воно ... теж чекало приходу весни.

* Переписати, на місці крапок уставляючи дібрані з дужок відокремлені означення.

...Біжить вода і сріблом ллється, над нею дівчина сміється (О.Маковей). Незабаром повернулася тітка Марина ... очі сміються (Григор Тютюнник). Віщує дощ цвіркун в траві (Б.Дегтярьов).

Для довідок. Розкішна, молода; весела, рум'янощока; беззоряну й глибоку;

* Пояснювальний диктант.

Відпахла липа, білим цвітом злита, і покотилася гроза аж до плачу. Ти виглядаєш іншого вже літа, а я, печальний, в цьому вже мовчу (М.Вінграновський). Верба, злеліана в добу глуху, вросла в zenit, немов зелена віха (Б.Олійник). І знову явори в долині шелестять, рососою першою повиті (М.Філянський). Знайшов я в лісі дуба, гіллястого, зеленого, старого (І.Нечуй-Левицький). Мовчать каштани, стомлені і мляві (В.Симоненко). Деревця, недавно посаджені, були поламані вщерть і простягали до неба свої цурупалки, тверді, колючі, обдерті, з клаптями шкури-кори (М.Коцюбинський). Я, безлистий, в діброві стою, щоб обсіли птахи мої плечі (Є.Гуцало).

* Диктант із коментуванням. Зробити синтаксичний розбір вказаного вчителем речення.

I. Чи довго я, нещасливий, буду так крутитися? Пора б уже перестати скучать та нудитися!.. (В.Забіла). О скорб моя, любов і гнів! Ви якорями, далєбі, навик до грішної землі припнули, гордого, мене (М.Стельмах). І я, з палкою головою, геть за зцілющою водою пішов шукать собі біди (М.Чернявський). Блукаючи, безрідний і нещасний, ти все бажав на певний шлях зійти (Т.Галіп).

II. Суворих слів, холодних і шорстких, перебираю низку, ніби чотки... (М.Рильський). Не зірвуться слова, гартовані, як криця... (О.Теліга). Мені б тих слів, обточених, як жолуді (А.Малишко). Візьми це серце, ніжне і невітшне. Візьми це слово, мужне і смутне (С.Жолоб). Морозний сніг, блискучий та легкий, здається, падає на серце прямо... (М.Рильський.) Небо розгорнуло свій намет – синій, широкий, глибокий (Панас Мирний). Ніч, осяяна цвітом яблуні, затуманена, мов роса (Д.Павличко). Рідний степ – широкий, вільний, пишнобарвний і квітчастий – раптом став перед очима (М.Вороний). Чи може що кращого бути над небо, задивлене в море? (Б.Лепкий).

* Навчальні диктанти.

I. Розкішно пахне матіола, нічна, непомітна навіть удень квітка. Прилучають до неї свої пахощі і скромна резеда і левкої, високі та стрункі. Здається, що пахощі линуть від усіх квіток: прекрасних червоних маків, ніжних айстр, граціозних гвоздик. А як нахилишся й понюхаєш, то зовсім не пахнуть вони. Проте, здається, їхні пахощі хвилями підіймаються від землі, несуться вгору і хочуть досягти місяця. А місяць все тікає з хмарки в хмарку, і ніяк не доженеш його. Ось він, срібний, блискучий, прозорий, вплив в чисте безхмарне повітряне море і посувається все наперед, все наперед. Ось тепер, нарешті, він без перешкод ллє своє проміння на садок на горбочку, на квітник, на широку круглу запашну клумбу (За Н.Романович-Ткаченко; 110 сл.).

II. Мати, маленька, сухенька, згорблена від старості й важкої роботи, ледве сягала йому до грудей. Северин обережно посадив її на лаву, сів навпроти. Дивився в її карі, такі ж, як і в нього, очі, обрамлені довгими віями. Дивився на потемніле на палючому сонці лице, помережане тонкими зморшками, на зашкарублі руки, позначені синіми жилками.

Він оглянув кімнату. В кутку стояла піч, розмальована квітами й голубами. Біля печі – піл, обіч нього – обкута залізом скриня. До самого мисника – довга лава. Над полом – жердка, завішана якоюсь убогою одежиною. В миснику – дві череп'яні миски, кілька дерев'яних ложок. На столі – обрус, старенький, але чистенький, свіжа хлібина.

- Простіть, мамо, що довго не провідував.

- Синку, синку, - заплакала мати.

Він вийшов, а вона все дивилась і дивилась у вікно, аж поки його постать, висока й ставна, не зникла за рогом. Дивилась і шепотіла молитву (За В.Кулаковським; 134 сл.).

ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКЛАДКИ

* Прочитати речення. Вказати прикладки з означуваними словами. Пригадати визначення прикладки. Пояснити написання прикладок через дефіс з означуваним словом та окремо.

I сіяв Київ-град, між великими саяв столицями, Ярославни були у державах Європи царицями (С.Литвин). Нас кличе Україна-мати одвічну силу дарувати, свій дух передавать словам... (Д.Білоус). Через місто Охтирку протікає Охтирка-річка (К.Квітчаста). Вклонились трави долі-непогоді, і хвилювалась річка вдалині (Б.Манюк). Сонце-велетень в знемозі десь за обрій порина, і регоче в перемозі дикий вітер-сатана (С.Черкасенко). Нахаба вітер із-під хустки вибів пасма кіс, а ви й не сердитесь, йому ви вдячні, бо він вам пісню голубу приносить... (М.Рильський). І хмарини-лелеки полетіли далеко (В.Мордань). Летить бджола-золотоноша, несе

пахучий пил зорі (П.Засенко). Дві берізки-янголиці крила зводять іскряні (Д.Павличко).

* Прочитати речення, правильно їх інтонуючи. З'ясувати, які члени речення відокремлено. Чи є ці означення прикладками? Свою думку обґрунтувати.

Нема без кореня рослини, а нас, людей, без батьківщини (М.Чернявський). О матері, в своїх дітей вдихніть безцінний скарб – любов до батьківщини (Л.Скирда). Ти, дочка України, рідну землю у спадок приймай! (Л.Забашта.) Шевченко, великий син України, тісними й нерозривними узами зв'язаний з народом (П.Федченко). Співець великий, син народу, він і в неволі не мовчав... (Х.Алчевська). Бодай кати їх постинали отих царів, катів людських (Т.Шевченко).

* Переписати речення, замість крапок уставляючи пропущені букви. Відокремлені прикладки підкреслити.

Ту кр..ницю батько ще копав нам, с..нам, і людям для відради. Змалку я вустами пр..падав до її дж..рельної пр..нади (Д.Луценко). Савур-могал – велич мого роду – несхитна й непокорена стоїть. (М.Хижняк.) Він – хліб життя – з в..ликої роботи. Ле..кого хліба в світі не бува! (М.Шевченко). Одкр..ваю не раз “Малу кни..ку” Шевченка Тараса - факсимільне в..дання, віщих дум дж..рело... (В.Корж).

Словник. *Факсиміле* - точне відтворення оригіналу (рукопису, малюнка та ін.) фотографічним способом.

* Переписати речення, розставляючи розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Відокремлені прикладки підкреслити.

Нам, хліборобам, що з мечем почати? (І.Франко). А он старе Монастирище, колись козацьке село (Т.Шевченко). Ось і він, Дніпро, величний і древній, народна українська ріка (Ю.Яновський). Калина у саду одквітне з часом, на діл обтрусить білий цвіт – парчу (Є.Гуцало). Дикі голуби – горлички – здивовано позирають на нас із верхів'я посадки (О.Гончар).

*Переписати, на місці крапок вставляючи дібрані з довідки відокремлені прикладки. Пояснити вживання розділових знаків.

Мільйони літ налічує земля (Б.Дегтярьов). Не цвітуть на вікні герані (О.Теліга). Снуться, сунуться хмари ... (М.Вороний).

Для довідок. Одна із тисяч світових піщинок; сонний символ спокійних буднів; діти сумні.

* Попереджувальний диктант.

Син білявого дня і чорнявої ночі, вечір-мулат підійшов до порога (Л.Костенко). Темна нічка – рідна мати – вміє добре колисати (М.Вороний). Вітрець-пустун упав із верховіть, на мить сховався у густій траві (Н.Циба). Осінній вітер – хитрий Каїн – у лісі шастає, як лис (І.Світличний). Під нами прокидався туман, а над нами падало й падало листя – золоті сьози осіннього лісу (М.Стельмах). Розвидняється. Світять каштани – непогасні, холодні свічки (Є.Гуцало). І хмара спустилась кудись за моря. Царівна з'явилась – вечірня зоря (С.Шелухін).

*Диктант із коментуванням. Зробити синтаксичний розбір одного з речень.

I. Лебедине, білий Лебедине, ти на світі білому один. Це ж від тебе з піснею полинув Гмиря, України вірний син (Д.Білоус). Гей, Остапе Вересаю, наш Гомере невмирущий, що сидиш на роздоріжжі і співаєш у віках! (Є.Гуцало). Засновник Львова – князь Данило Галицький – назвав місто на честь свого сина Лева (З довідн.). Там Київ наш. Удвох з Дніпром вони. Вони удвох – брати великородні – з безокої глухої давнини наш рід ведуть за руку у сьогодні (П.Засенко). Йде Україна, дівчина весела, до ніг їй шовком простелився степ, а на плечі коромисло-веселка, а на плечі коромисло цвіте! Йде Україна, дівчина при вроді, в косах у неї місяць молодий. Я низько їй вклонюся при народі і попрошу напиться води (Є.Гуцало).

II. Дмитро Павличко – автор численних сонетів – віршів з чотирнадцяти рядків, що єднаються у два чотиривірші і два тривірші (З підручн.). Мила жінка – вчителька вродлива, мов краса незбагнена сама, пренудотність суфіксів пестливих нас любити вчила жартома (В.Бондар). І перше слово – мама – перше слово заплуталось в пелюстках губеняток... (С.Йовенко). Коли з пошти виходив наш поштар, однорукий дядько Левко, - височенний, худючий, як сама худорба, із брезентовою поштарською сумкою через гостро підняте вгору плече, - Марфа підхоплювалась йому назустріч... (Григор Тютюнник). Ми, нащадки героїв, співців і гульвіс, - ми тепер такі безшабельні! (Л.Костенко).

*Навчальний диктант.

Моя бабуся, Ївга Базилиха, така була маленька, непомітна... Очіпок зніме, й упадуть дві кіски – довгенькі, сірі, таж такі тоненькі, присипані, мов попіл, сивиною. Сорочка вишита узором гарним, спідниця у сім пілок, хрестик срібний. А очі мала сині, наче небо, і добру усмішку із тихим смутком, і голос тихий, лагідний, старечий. Усе діток любила наділяти, своїх онуків, і мене, звичайно. Коли померла, грушею зробилась, така велика, сива, добра груша, стоїть, діток грушками наділяє... (За В.Малишко; 72 сл.).

ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ

* Переписати. Пояснити вживання розділових знаків. Підкреслити відокремлені обставини, з'ясувати, чим вони виражені.

На світі живучи, довіку вчись (Л.Глібов). Прощалися діди, лишивши розум в дар (А.Малишко). Земля, світаючи, всміхнулась (Є.Гуцало). Хатина, схилена на схилі, стоїть, сумуючи, сама (Б.Дегтярьов).

* Попереджувальний диктант.

Старий Дніпро, розливши плесо сиве, ген-ген в спокійнім мареві дріма (Б.Дегтярьов). На Карпати дивлюся з любов'ю, зустрічаючи ранню зорю. (В.Солдатов.) Гроза нарве волошок в небі синіх і, сплівши із таких квіток вінок, твоє чоло прикрасить, Україно! (Є.Гуцало). Цвісти, горіти й проминати, лишати все, йдучи в незнане! (Б.-І.Антонич). Мандруючи, не змарнував я днини, все пізнане згодиться у житті (М.Сингаївський).

* Прочитати. Пояснити, чому не відокремлюються виділені обставини.

Співають *їдучи* дівчата (Т.Шевченко). Сутеніє. Дівчата розходяться *співаючи* (І.Кочерга). Із вирію летять *курличучи* ключі (М.Зеров). Гай лежав *розпластавшись* (О.Гончар). Далі Зірка йшла *накульгуючи* (Ю.Мушкетик). Один *ніяковіючи* стою, у чомусь відчуваючи провину. Караюсь, не дорісши до людини... (Б.Дегтярьов). Всякому своя доля: один *рук не покладаючи* працює, а другий його працю без клопоту поїдає (Панас Мирний).

* Пояснювальний диктант.

Плив корабель, роздираючи хвилі, не день, не годину... (Леся Українка). Дрімують, стоячи, тополі, і очерет сухий дріма... Усе заснуло поневолі, зачарувала все зима (А.Бобенко). Я задивлялася, йдучи до школи, на виткане із чорнозему поле (С.Майданська). Минаючи, дитинство не минало. Минала, не минаючи, весна... (Є.Гуцало). Блакитний час, прикинувшись водою, тече в піщаних, чистих берегах... (Є.Гуцало). Буде веселку, жартуючи, серпень, над селом і над полем котити (Л.Талалай). Грім упада, ударяючи глухо (А.Малишко). Ізнов, черкнувши гострими крильми, злітають над обрієм душі, немов птахи, думки... (Є.Гуцало). Дядько Роман, орючи, гніздечко підбере, перекладе на ріллю... (О.Гончар). Та вмить, розправляючи крила, торкаюсь уже висоти... (М.Сигнаївський.) І, як старезне покотьюло, світ, обертаючись, скрипить... (М.Хижняк). Волошка, рута і півонія зовуть, палаючи одразу (А.Малишко).

* Диктант з коментуванням. Підкреслити відокремлені обставини.

Сідало сонце, завершуючи ще один день на святій Русі, щоб завтра знову зійти над Києвом, несучи новий день Русі-Україні.

І бачилося-здавалося, що ген синім Дніпром під різнобарвними вітрилами пливають руські човни-однодеревки і на одному з них на лаві, застеленій вовчою шкурою, сидить Олег і ліниво цмулить з вузькогорлого глечика холодне пиво, самкуючи в'яленою рибою. Однодеревка, все ще зберігаючи запах свіжого дерева, впевнено йшла на веслах до града Кия на чолі довжелезної змії суден. “Залишуся тут назавжди,- вирішив Олег. – Бути Києву матір'ю городів руських!” А від задуманого князь ніколи не відступався. (За В.Чемерисом).

* Пояснити значення поданих фразеологізмів. Увести їх до самостійно складених речень. Речення записати. Чи потрібно у складених реченнях відокремлювати дієприслівникові звороти?

Згорнувши руки; не тямлячи себе; не переводячи духу; зціпивши зуби; розвісивши вуха; закопиливши губу.

* Попереджувальний диктант.

Що ж їм сидіти згорнувши руки, чекати, щоб за них хтось подбав? (М.Коцюбинський). Ви сидите собі спустивши руки та й граєте ідилію... (І.Франко). Оленка мовчала втопивши очі в підлогу (А.Хижняк). “Все гаразд, минуло лихо, - дума так цей молодець, запустивши руку тихо у державний гаманець” (С.Воскрекасенко).

* До поданих фразеологізмів дібрати фразеологізми-антоніми. Антонімічні пари ввести до самостійно складених речень. Пояснити вживання розділових знаків у складених реченнях.

Занепавши духом (тримаючи хвіст бубликом); заллявшись кармазином (збліднувши, як стіна); маючи клепки в голові (не маючи царя в голові; маючи порожню макітру на плечах).

* Переписати прислів'я, вставляючи замість крапок відокремлені обставини.

Не лізь у воду ... май і розум. Краще не починати, ніж ... не закінчити. ..., не навчиш у подушках. ...не бери руками. ...не думай, що пан. Більше діла зробиш, ...

Народна творчість.

Для довідок. ... не знаючи броду. Маючи голову,... ...почавши... Не навчивши в пелюшках,Не поговоривши з головою,... Взявшись попід боки, ...вдосвіта уставши.

* Прочитати, пояснити вживання розділових знаків. Яку з людських рис увиразнює кожне прислів'я?

Забувши дати, не забуває взяти. Віддавши куцу нитку, здирає з тебе свитку. Обіцявши дати “з гаком”, зводить все до дулі з маком.

Продавши бицю, купив кицю. Живе, чекаючи пори вилізти з нори.

Народна творчість.

* Пояснювальний диктант. Зробити синтаксичний розбір одного з речень.

I. Чорне небо висіло над степом, граючи незліченним розсипом зоряних іскор (З.Тулуб). Знову ніч... Заснув, втопившись в боротьбі із лихом, мир (С.Черкасенко). Назустріч бурі ніч іскриться, привалюючи небом села. (Б.-І.Антонич.) Вночі сумуючи, віконце благає Бога день послать, щоб засвітило ясне сонце... (Л.Глібов). Стогне завія до рання, зламавши об ліс крило (Л.Костенко). Весна Тичини декламує вірші. І, душу світову свою відкривши, вона цю душу людям віддає (Є.Гуцало). Сплітаючись гіллям, стоять дуби зелені, свіжолисті... Жадана хмара гостем темнокрилим, дедалі виростаючи, пливе, життя несе усьому, що живе. (М.Рильський.) Паркан, оббігши круг садиб низеньким, стає біля воріт аж надто височенним (мовляв, минайте двір оцей, лихії воріженьки!). (А.Казка.)

II. Високо в небі, обганяючи хмари, летять довжелезні ключі журавлів, нагадуючи своїм тужливим криком про те, що наступає осінь. Прибите морозом листя вистеляло зеленувато-жовтим килимом мерзлу землю, оголюючи кострубаті дерева. Вони сумно махали вітами, проводжаючи у вирій спішно відлітаючих птахів.

Ю. Мушкетик.

III. Побачив Вовк, йдучи біля кошари, що пастухи, найкращого з отари піймавши баранця, спокійно потрошать, собаки ж біля них тихесенько лежать. Про себе мовив неборак, пріч ідучи в досаді, так: “Який би гвалт тут підняли ви, друзі, без кінця, коли б загриз я баранця?!”

Я.Жарко.

* Навчальний диктант.

I. Тимко лежав із закритими очима, але не спав, прислухаючись до навколишніх шумів. Десь надсадно ревіло теля, очевидно, загубивши корову. На вигоні гралася у “квача” дітвора, і тоненькі дитячі голоси відлунювалися в подвір'ях. “Ось кому все одно”, - крізь солодку дрімоту подумав Тимко, повертаючи лице від сонця в холодок. Тихий вітер, пролітаючи хутором, приніс запах спориша. Від землі теж пахло рідним, болючим і знайомим з дитинства. Цей запах, ця тиша над хутором, тоскне ревіння телятка, лункі голоси дітей – все це було рідним, милим, знайомим, навівало сон. Тимко, уткнувши голову між руки, живлячись духом теплої землі, жадібно вдихаючи його, непомітно заснув (За Григорієм Тютюнником; 98 сл.).

II. Син – найстарший Чумаченко – подивився на свічку, потім приник очима до портрета. Нарешті, похитуючись, ступнув два кроки, провів рукою по чолі і, не

зводячи очей з портрета, промовив здавленим голосом: “Як же це? Я, батьку, прибув... Ми всі прибули, сини твої...”

У дверях стояв наймолодший – Андрій Чумак. Він стояв і посміхався, стріпнувши буйним руським чубом.

Сестра, наче підкинена пружиною, кинулась на шию братові. Мати схопилася з місця і, звівши руки, як крила, мов та чайка, зашкандибала, квилячи. Андрій пригорнув стару і малу, що повисли на його кремезних руках. Глянувши через голову матері на свічку, що догоряла, Андрій зрозумів усе (За І.Багряним; 98 сл.).

III. Унікальним мистецьким явищем є Микола Бідняк, людина незвичайної долі, яка, незважаючи на тяжке каліцтво, працює творчо й натхненно. Він народився 1930 року в Торонто. Маючи чотири роки, поїхав з батьками на рідну їм Буковину. Наприкінці війни сім'я виїхала до Німеччини, і там Микола, натрапивши на польову міну, втратив обидві руки. 1950 року юнак разом із батьками повернувся до Канади.

Маючи винятковий хист до малярства, з великим успіхом закінчив Технологічних інститут в Калгарі, а згодом Коледж образотворчих мистецтв в Онтаріо. Невгамовне бажання малювати навчило Миколу винахідливості. Він працює, натягнувши на куку правої руки еластичний гумовий бандаж, що міцно притискає пензель, перо чи олівець, часто допомагаючи собі зубами. В такий спосіб Микола Бідняк виконує малярські і графічні роботи, технічній досконалості яких може позаздрити будь-який митець зі здоровими руками.

1991 року, перебуваючи в Україні, Микола Бідняк був обраний професором Львівської академії мистецтв. У 1995 році художник став лауреатом Державної премії України імені Тараса Шевченка. Помер Микола Бідняк 2000 року (За О. Іщенко; 155 сл.).

ВІДОКРЕМЛЕНІ УТОЧНЮВАЛЬНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

* Переписати. Відокремлені уточнювальні члени речення підкреслити. Визначити, який саме член речення уточнюється.

Восени, перед відлітом у вирій, тривожиться й табунами збирається птаство (М.Стельмах). Журавлі летять із гирла кудись аж за Київ, на поліські болота (О.Гончар). Ніч випала темна – нерозглядима; і досвіт видався безсвітній... (В.Барка). Ми живемо отут, на землі, край Чумацького Шляху, на узбіччі, тут пахне полин і блакитний чебрець (Є.Гуцало). І соняшник тут – на вгороді – всміхнуся, як хлопчик, мені. (М.Сингаївський.) Справді було душно, аж варко, так душно (Панас Мирний). Сонце заходило червоно, на вітер (Григорій Тютюнник).

* Попереджувальний диктант.

У Віфлеємі, в стайні, на сіні, Христос родився всім на спасіння! (Нар.творч.). Колись, в дитинстві, бачив дивний сон я, як сходила униз з небес Мадонна (В.Герман). Давно, в дитячий любий вік, в далекому рідному краї я чула казку (Леся

Українка). Ось до колиски малюка схиляється вродлива мати і там, в дитячих оченятах, промінчик радості шука (Б.Дегтярьов). Розвивається долі, в яру, черемшина. (О.Ольжич.) Очі – дві волошки в житі на Україні, там, у нас. Коси – жмут ясний пшениці на дорозі, там, у нас. (Олександр Олесь.) Там, за горами, давно вже день, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч (М.Коцюбинський). Тут же, посеред базару, дзвеніли молотками ковалі та майстри (Ю.Мушкетик).

* Переписати речення, вставляючи замість крапок дібрані з довідки уточнюючі члени речення та розставляючи розділові знаки. Пояснити вживання розділових знаків.

Край берега ... прив'язані човни. А серед ночі ... тут мавочки гуляють у таночку і ясний місяць дивиться на нас. В одній долині ... високий явір зеленів. У темнім лісі ... зібравсь усякий звір: вовки, лисиці з ховраками, зайці дурні, шкідливий тхір... .

З тв. Л.Глібова.

Для довідок. У затишку; в тихий час; під горою; за горами;

*Пояснювальний диктант. В останньому реченні підкреслити члени речення.

Під дубом у гаю жила Гадюка, непросипуща злюка... Раз на вікні у панському будинку патлатий Цуцик спочивав. У вишневому садочку, під вербою, в холодочку, щоб лихо прогнать і щоб долю звеселити, заходились наші квіти весілля гулять. У степу, в траві пахучій, коник, вдатний молодець, і веселий, і співучий, і проворний стирибунець, чи в пшениченьку, чи в жито досхочу розкошував і цілісінькеє літо, не вгаваючи, співав...

З тв. Л.Глібова.

*Диктант із коментуванням. Зробити синтаксичний розбір одного з речень.

Все тут, у степу, жило й умирало за вічним законом (Ю.Мушкетик). ...В степу, за сторожовою могилою, заструмувало марево, ніби там, на обрії, пастухи врили куліш у здоровенному казані (Григорій Тютюнник). А вгорі, високо над землею, пливли кудись у безкінечну далечінь блакитні тераси спокійного, безхмарного українського неба (Б.Антоненко-Давидович). Не тільки жайворонки нас, мене й товаришів, вітали, але й гречки в той самий час рожевим гомоном співали (М.Рильський). Десь там, біля тих гір, чув од людей Климко, було велике місто Слов'янськ, а поміж горами, просто на землі, лежала брилами сіль (Григір Тютюнник). А перед вікнами селища, за вишняками, за Дніпром, ніч крізь ніч палахкотить ятриво домен, вулканиться червоно (О.Гончар). І от з вершин, із гущі лісової, пливе каюк повільною ходою на глиб ковбань, де тонковусий сом ліниво плеще віялом-хвостом (М.Рильський). Над ставком широководим, посеред очеретів, там комар, славетний лицар, під листом зеленим жив. (Б.Грінченко.)

* Навчальний диктант.

Не так давно, десь двадцять років тому, у мальовничому закутку українського Прикарпаття, в лісопарковій зоні містечка Гусятин на Тернопільщині, розташувався санаторій “Збруч”.

Назву санаторію дала річка Збруч – притока Дністра, що в’ється між невисокими Товтрами. Створюючи природний бар’єр, вони захищають місцевість від вітрів та негоди. У народі це місце називають Медоборами.

Тут, на відкритих сонцю та вимитих дощами схилах, можна зустріти рідкісну рослинність: рокитник, сонцепвіт, звіробій, конвалію та інші лікарські рослини. Медобори – край медоносних фруктових рослин: малини, ожини, суниць, шипшини, глоду. У лісах – багато грибів. Чисте прозоре повітря тут пахне медом та різнотрав’ям (За О.Грабарем; 92 сл.).

ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ

* Переписати, розставляючи розділові знаки. Пояснити їх вживання.

Я не знаю нічого ніжного, окрім берези... (Леся Українка). На лівобережжі, замість верб і чагарників, видно погорблені смуги темені (М.Стельмах). Завдяки райдузі, небо і земля поєдналися (О.Гончар). Усе, крім риби, він на світі занедбав, відколи коропа на фунтів шість піймав (М.Рильський). На його пальцях, навіть на долонях, шкіра так поморщилась та порепалась, ніби потріскалась на жару (І.Нечуй-Левицький). Усе на цьому світі випадкове, окрім землі під владою бджоли (М.Федунець).

* Диктант із коментуванням. Зробити синтаксичний розбір одного з речень.

На території України живуть представники ста десяти національностей. Крім українців (близько 75% населення), значний процент становлять інші східно-слов’янські народи (росіяни, булоруси), а також євреї, західні і південні слов’яни (поляки, чехи, словаки, болгары) (З підручн.). Усе на цьому світі випадкове, окрім кринички в затінку села, звідкіль мене в життя, історій повне, перехрестивши, мати повела (М.Федунець). Лелеки гніздяться майже по всій території України, за винятком південного сходу, Криму та високогір’я Карпат (З підручн.). У фондах Петербурзького Ермітажу й досі зберігається чимало історичних реліквій запорозького козацтва, зокрема курінних прапорів, зброї тощо (З календ.). Тепер, замість діда Мороза, все частіше звертаємося по втіху та заступництво до угодника Божого Святого Миколая (А. Губар).

* Скласти речення, в яких подані слова виступали у ролі відокремлених додатків.

Крім матері та батька; завдяки бабусі; за винятком кількох друзів; замість вдячності.

Навчальний диктант.

Дніпро! Від цього слова спадає з тебе зневіра і втома, і зцілюєшся ти, ослаблений, і повертаєш собі життєдайні сили.

Не в образі водного шляху, не у вигляді повені, нестримної й бурхотливої, не в картині сизого безмежжя простору, сповненого світла, барв і гомону, постає Дніпро. Він є символом нашої сутності, вічного буття народу, його багатства, сили і здоров'я.

Висвітливши у своїй душі цей символ, воскресаєш, як тлінний Лазар з небуття. Стаєш мов хрест на церковній бані – святий і чистий.

Дніпро... Розділюся, монолітний і дужий, на річки, потоки й рукави, ніби стомився дорогою й спинитися хоче. Досягаючи столиці України, він омиває зелені острови, тихою гладінню засинає на лебединих озерах. Та допавши до зелених круч Печерська, виривається на степовий простір. Тоді благословляють золотим блиском його нестримний біг до моря суворі шпилі Лаврських соборів (За Р.Іваничуком; 130 сл.).

Грозу віщувало все. Деревя тривожно шепотіли, простягаючи свої віти назустріч бурхливому вітру. Вітер, гребуючи, відхилив їх від себе і раз у раз шарпав у різні боки. Навіть коні злякано щулились, хропучи при кожному пориві вітру.

Сонце сховалося за хмарами, стало темно, мов уночі. Раптом біла сліпуча стрічка розділила небо, немов хто швидко-швидко розітнув його гострою козацькою шаблею. Почувся різкий, сильний удар. Здавалось, щось важке, величезне упало десь тут поряд, у лісі. Неподалік спалахнула пожежа.

По глухій, давно не їждженій дорозі їхало десять чи дванадцять козаків, одягнених у довгі киреї. Зачувши грім, коні злякано відсахнулися вбік. Вершники різко осаджували їх назад, намагаючись вгамувати.

Стункий тонконогий кінь переднього вершника сторожко повів вухами і, скосивши очі, прискорив ходу, спонукуваний до цього рукою господаря. Невисокий, кремезний, він пильно вдивлявся поперед себе (За Ю.Мушкетиком; 128 сл.).

Збирач слів

Володимир Іванович Даль – колоритна постать в історії російської культури. З Україною він пов'язаний не лише місцем народження, а й тісним знайомством з видатними українцями.

Батько Володимира, датчанин за походженням, був мовознавцем, богословом і медиком. Прийнявши російське підданство, він зробився щирим російським патріотом. В.Даль розпочав кар'єру на флоті, але згодом, здобувши медичну освіту, служив військовим лікарем. Специфіка роботи дозволяла йому збирати матеріали

для словника. Володимир приятелював з В.Жуковським, І.Криловим, Є.Гребінкою, М.Гоголем, Т.Шевченком.

Різнманітними були захоплення В.Даля: гомеопатія, ботаніка, російський фольклор. Найголовніша його праця - створення тлумачного словника російської мови. Борючись проти засилля запозичених та книжних слів, Даль обстоював реформу літературної мови на народній основі.

Окрім слів, приказок, пісень і казок, Даль збирав народні картини. Його колекція була найкращою в тодішній Росії. За життя Даль був знаний як письменник (3 календ.; 128 сл.).

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА. ДІАЛОГ

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА ЯК ЗАСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОЇ МОВИ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ

*Прочитати речення. Визначити пряму мову і слова автора. Ще раз прочитати речення, правильно їх інтонуючи.

Їхав дядько поганою конячкою, а вона й пристала, так він сам запрягся, коня прив'язав до воза й каже: “Собача коняко, не схотіла їхати, так іди пішки!..” (Нар. творч.). Чоловік їхав з малим синком. Надворі було дуже душно, дорога прикра, а синок каже: “Тату! Не бачите, як наші бідні коники утомились! Чому їх не візьмете на віз, щоб трохи підвезлись?” (За Ю.Федьковичем).

* Переписати, у кожному з речень вказати пряму мову і слова автора. Пояснити вживання розділових знаків.

I. Я всіх питав із щирою душею: “Яку ви любите найбільше мову?” І всі відповідали: “Ту, що нею співала рідна мати колискову” (Д.Білоус). Пташок викликаю із теплого краю: “Летіть, соловейки, на нашу земельку! Спішіть, ластівоньки, пасти корівоньки!” Прилетіла ластівочка, стала собі щебетати, господаря викликати: “Вийди, вийди, господарю, подивися на кошару...” (Нар.творч.).

II. Голодний у степу знайшов мішок з шагами, узяв і кинув геть: “Я думав – з сухарями!” (Л.Боровиковський). Побачив море й вигукнув Онисько: “Якби мені таку завбільшки миску!” (В.Симоненко). Серед лісу, серед гаю у неділесній обід заснув мужик у чоботях, прокинувся без чобіт. “Не мої це, - каже, - ноги, присягаю на чім світ, бо мої в чоботях були, а ці босі, без чобіт!” (С.Руданський). Лисиця Півника у курнику вхопила і вже хотіла задавить. “Помилуй, тіточко, Лисичко мила!” – сердешний той кричить. “Навіщо нам ворогувати?” – казали до Овечь Вовки (3 тв.

Б.Грінченка). Вівчарка, хитрість бачачи наскрізь, сказала Вовку: “Ти в кошару лізь, але, як хочеш говорити любо, залиш надворі пазурі і зуби” (В.Симоненко).

* Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення).

I. Ніколи не кажи: “Не вмію”, а говори: “Навчуся” (Нар.творч.). “Зроблю”, - сього сахайся слова. “Зробив”, - оце потужних мова (Б.Грінченко). “Що болить?” – мене питали, але я не признавалась. Я була малою горда. Щоб не плакати, я сміялась (Леся Українка).

II. “Дай зірку, дай...” – крізь сон дитя белькоче (А.Казка). Ось остання заповідь для сина з материнським хлібом на столі: “Не топчи найпершу батьківщину, коли йдеш до іншої землі!” (І.Павлюк). Перед смертю Ярослав всіх синів своїх покликав і з любов’ю проказав: “Як не будете всі разом йти до спільної мети, ви, державу зруйнувавши, подастесь у світи. Ви розгубите ту землю, що придбали вам батьки, і тинятиметесь всюди, як вигнанці й жебраки” (Олександр Олесь). Мати каже: “Мій сину милий! Ти що собі в голову вкинув? Та ж тобі царівна не рівня! Візьми собі, сину, селяночку...” А син каже: “Дарма, не журіться” (В.Свідзинський.)

* Пояснювальний диктант. Зробити синтаксичний розбір вказаного вчителем речення.

I. Душа причастилася кротості трав. “Добридень!” – я світу сказав (П.Тичина). “Підведи мої вії зелені!” – просить дерево в лузі (А.Малишко). “Будь ласка! У гості до мене! – запрошує літня пора, - Прослала я килим зелений з пахучих не зім’ятих трав” (Б.Дегтярьов). Спить озеро, спить ліс і очерет. Вербка рипіла все: “Засни, засни!” (Леся Українка). Молю у осені: “Насни хоча б оте, що було в літі...” (В.Герман). “Насуплю я брови, - говорить зима, - і вітер з морозом повіє!” “А я засміюся, - весна відмовля, - і сонце пекуче засяє! Прокинуться луки, ліси і поля, усе зацвіте, заспіває” (С.Черкасенко). Якось сонечко сказало: “Буду все собі світити!” Почув дощик: “Пуття мало, от я краще буду лити!” (П.Грабовський). Кресало хмари з каменю гори щоразу іскри яскравіші креше. А камінь знов кричить: “Перебори!” Відповідає грізно криця: “Де ще?” І по обох заплакали дощі. На хмару вітер: “Утікай мерщій!” (М.Доленго).

II. І дзвіниці гудуть, аж хитаються... А Богдан у Софії вклоняється: “Дорога та ціна, та минулась війна. І немає ніде в цій хвилині більш рабів на Україні!” (М.Чернявський). І струни говорять в костистих руках, а старець співа про Богдана: “Обріс мохом сірий камінь, в полі лежачи, зажурились козаченьки, дома сидячи...” (Л.Боровиковський). Стоїть місяць над горою, а сонця немає... Мати сина в доріженьку слізно проводжає: “Прощай, милий мій синочку, та не забувайся, за чотири неділеньки додому вертайся!” Вийшла, вийшла дівчинонька зозулі питати: “Скажи мені, чи ще довго судженого ждати?” (Нар.творч.). Гуде вітер вельми в полі, реве, ліс ламає. Козак стогне, бідолаха, сам собі гадає: “Ревеш, вітре, да не плачеш,

бо тобі не тяжко! Ти не знаєш в світі горя, так тобі й не важко!” “Не вертаться весні твоїй, - я сказав дівчині, - як у лузі серед зими не цвісти калині” (В.Забіла). “Скрипливі ворітчка...” – співала ти колись, та ночі і ворітчка назавжди розійшлись (М.Сингаївський). Сопілка жалібно співа, і плаче, і квилить: “Ой помалу-малу, матусенько, грай! Та не врази мого серденька вкрай!..” (Б.Грінченко). Дивлюсь я навкруги. Жита хвилюють й питають: “Де ж жінці? Чом не працюють?” (А.Казка).

ІІІ. “Весь зміст життя – у простоті, - ділилась досвідом Амеба, - і набирать ту форму треба, яка потрібна у житті...” В якусь погожу, світлу днину вже й не знайшли одноклітинну (В.Герман). “Хіба ж то відаєш, яким буває щастя?” – пишався півень перед тим, як в борщ попасти (В.Даник). Мухомор сказав до мухомора: “В нашім лісі ти накраший гриб!” І подумав: “От яка потвора! Де ти взявсь, чорти тебе взяли б!” Мухомор одмовив мухомору: “В нашім лісі краший ти за всіх!” І подумав: “Хто таку потвору сотворив і виставив на сміх!” (Д.Павличко).

* До слів автора додати пряму мову. Речення записати, пояснити вживання розділових знаків.

I. Бібліотекар Галина Петрівна зустріла нас такими словами:
, - погодилися ми., - приєднались інші читачі, -

ІІ. Викликавши кількох восьмикласників, директор школи В’ячеслав Святославович запропонував:
, - відповіли учні., - здивувався директор, -

* Диктант із коментуванням.

I. І напис одкрився: “Ми тут полягли давно, аж камінь осів. Усі – за одного. Один – за всіх. І всі, як один, - за всіх”. “Слухай, батьку, - син доросло доторкнувсь мого плеча. - Як же ми з тобою... схожі! Дерево і... деревце...” М’яким димком розмита далина. І агроном, поглянувши у небо: “Оце б дощу, - промовив сам до себе, - їй-богу, погорить озимина...”

З тв. Б.Олійника.

ІІ. Воскресайте, камінні душі! Розчиняйте серця і чоло, щоб не сказали про вас грядущі: “Їх на землі не було...” ...Обіпершись вітрові на спину, кричить Тарасова гора: “Нема на світі України, немає другого Дніпра!..”

З тв. В.Симоненка.

* Прочитати речення, подані в двох колонках таблиці. Пояснити відмінність між прямою мовою і непрямою.

Пряма мова	Непряма мова
Встає з Чернечої Тарас, питає нас: “Чиї	Встає з Чернечої Тарас, питає нас, чиї ми

ви діти?”	діти. (П.Гірник.)
Нас питають: “Якого ви роду, кому ви торували шляхи?” Та ж то ми на вратах Царгороду залишили донині цвяхи.	Нас питають, якого ми роду і кому торували шляхи. Та ж то ми на вратах Царгороду залишили донині цвяхи. (В.Базилевський.)
Ти навіть нам наспівуєш, бувало: “Запорозьке військо виступало...”	Ти навіть нам наспівуєш, бувало, як запорозьке військо виступало... (М.Рильський)

* Прочитати речення, пояснити розділові знаки при непрямій мові.

I. ...Казала мені моя ненька, що я українка, правдива, маленька (Олена Пчілка). Коло кладки при потоці кучерявий дуб стоїть. Люди кажуть, що він має не одну вже сотню літ (С.Воробкевич). Питають сосни, де я мешкаю, куди іду сумною стежкою, кого шукаю між деревами... (Д.Павличко).

II. Вівчар частісінько обманював женців, що вовк його ватагу їв. Раз і насправжки вовк овечку обідрав. Вівчар женцям кричав, кричав, щоб бігли рятувати... Женці не йдуть! Кому вдалося раз збрехати, тому вже віри більш не ймуть! Хвалився мені Хома-каліка, що він походив би зовсім на чоловіка, якби розправила рука й нога крива та ще була б друга голова (Л.Боровиковський).

* Диктант із коментуванням. Вказати пряму мову і мову непряму.

Хвалився Будяку, надувшись, Коров'як, що на троянду він походить колючками. А мій Будяк сказав чванькові так: “Не колючками будь схожий, а квітками”. Судили Злодія. Суддя його питав, навіщо він капшук з грішми в Петра відняв. А Злодій суддям так сказав: “Петро мені капшук свій сам віддав, а я його за горло тільки подержав”. Голодному Хомі хтось став притьмом хвалити, що як-то тим панам в будинках гарно жити! А мій Хома сказав: “Як хліба край, то й під вербою рай”.

З тв. Л.Боровиковського.

* Прочитати прислів'я. Вказати пряму мову і непряму.

Хвалилась кобила, що з возом горшки побила. Казав дубок, що в нього гарний чубок. “Хрін каже: “Я добрий з м'ясом!”, а м'ясо: “Я і без хрону добре!” Розказав дурило, що поміняв шило на мило. Хвалилася вівця, що в неї хвіст, як у жеребця. Хвалиться, що все з рук валиться. Лежить у калюжі і кричить: “Не бризкай!” Сам утікає і кричить: “Держіть злодія!” Ворожка каже: “Будеш, чоловіче, сім літ бідувати, а по тому привикнеш!” Казав пан: “Жупан дам”. Казав Наум: “Бери на ум!”

Біда не каже: “Гей!”, а все “Ай-ай!” Давно б здох, якби не кричав: “Ох!” Просили не дорозі, щоб не був я на порозі. Метелик гордився, що з гусені уродився. Зліз черв’як на моркву і кричить: “Високо!” Говори йому: “Стижене!”, а він тобі: “Голене!”

Народна творчість.

*Навчальний диктант.

Сподобалось жабі, як журавель співає. Сидить вона в болоті, слухає журавлиний спів і думає: “Навчуся і я співати по-журавлиному. Буду не така, як усі жаби. Хай дивується увесь жаб’ячий рід”.

Довго вчилася вона співати по-журавлиному і таки навчилася. Розмовляють із нею по-жаб’ячому, а вона мов не розуміє і відповідає по-журавлиному. Розгнівались жаби і дорікають своїй подружці: “Ти така ж жаба, як ми. Чого ж ти не хочеш розмовляти по-жаб’ячому?” Жаба задерла голову й каже: “А може, в мене виростуть крила і я полечу, як журавель!..” (В.Сухомлинський; 85 сл.).

РЕЧЕННЯ З НЕПРЯМОЮ МОВОЮ. ЗАМІНА ПРЯМОЇ МОВИ НЕПРЯМОЮ

* Прочитати. Розповісти, чим непряма мова відрізняється від прямої. Пояснити вживання розділових знаків.

Та й поїхав долиною козак на війну. Відлітайте, лебедоньки, з ним на чужину! А як вернеться з дороги, підведе коня, не кажіть йому ніколи, що плакала я... (П.Гірник). Питалася матуся, чом я крізь сон сміюся, а вдень пісні співаю, роботу забуваю (О.Маковей).

* Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Пояснити вживання розділових знаків.

I. Розповідав мій приятель, що з нього колись кравець був першої руки... (М.Доленго). Круг провістив гончарові, що вічне дорівнює руху... (Б.Олійник). Запитай у вітру, нащо жити, а у моря, нащо сіль і даль (І.Павлюк). Роман запевняв, що й садок у нього не так би родив, якби не бджола (О.Гончар). Сопілонько, не зрадь мене хоч ти! Стули вуста і не кажи нікому, що у піснях уже не чути грому! (В.Гірник).

II. “Чий город це, люди? – брати запитали. Їм вийшли привітні поляни навстріч. “Це місто Кий з Щеком колись збудували”, - таку повели вони лагідну річ. Брати запевняли, що рід їх від Кия початок бере, що пішли від киян династії їх. І як вдячності вияв у Києві місті їм замок був дан.

Л. Забашта..

*Вільний диктант. Тричі прослуханий уривок переказати (усно), пряму мову замінюючи на непряму.

Спочатку запорожці звались киями, бо ходили в походи з кийками. Жили вони у лісах під Києвом.

Київський князь покликав їх до свого війська. Сказав киям:

- Як допоможете перемогти ворога, дам вам степи і увесь Низ Дніпра!

Ті зібралися і перемогли. Князь дав їм Дніпро і степ нижче порогів, і стали вони запорожцями. Князь їм казав:

- Буде ця земля ваша, поки світ сонця!

А цариця Катерина на те потім сказала:

- Дайте документ, що це ваша земля!

Вони сюди, туди – документа нема! Зруйнувала цариця Запорозьку Січ, а землю німцям віддала.

Народна творчість.

* Диктант із коментуванням.

Хазяїн Тхорика піймав, і бідний Тхір з плачем озвався і клявся, що він з голубника й пір'їни не займав, а тільки голубам головки відривав. Хазяїн так сказав: "І я тебе пушу, дай тільки в'язи відкручу". Вівчар, як стриг Вівцю, розжалувався над тим, що стільки трудиться над стадом він своїм, що тих трудів не стоїла скотина... Вівця озвалася: "А з чого сірячина?" Перед Левицею розчванилась Свиня, що разом поросят десяток нарожала. Левиця так Свині сказала: "Ти наметала десять поросят, а я одно, зате львєня". Зрівняв ягня – проти коня!

З тв. Л.Боровиковського.

ЦИТАТА ЯК СПОСІБ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОЇ МОВИ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ЦИТАТІ

* Прочитати. Прокоментувати використання поетами рядків із відомих творів.

I. Пісню задушевну, пісню лебєдину розстелила мама, ніби скатертину: "Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки батьківщину". Летять лебєдята через Україну. "Вибрати не можна тільки батьківщину". У борні зятій, може, я загину... "Вибрати не можна тільки батьківщину". Дивимося чесно людству ми у вічі. У планети мудре мамине обличчя (О.Єрмолаєв). Коли у гіркоті думок безсилих похилиться на руки голова, згадаймо Симоненкові слова: "Народ мій є! В його волячих жилах..." (І.Качуровський).

II. Ген юність в дальню даль помчала услід моїм шкільним денькам... "Она на барском поле жала и тихо побрела к снопам..."-учили ми тоді Тараса на берегах, де Волги плин. Шевченко був подібний Спасу, був у такій пошані він (В.Родіонов).

Чому й досі чуєш, який пахучий був той новенький буквар? А перший “Кобзар”, а перші рядки, що западуть у дитячу душу на все життя: “Серце моє, зоре моя, де це ти зоріла?”..” (О.Гончар.) Шевченко над колискою – це не забувається. А співане тужно: “Іди ти, сину, на Україну, нас кленучи”,- хвилює й досі. Щось схоже до голосіння з “Заповіту”: “Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров’ю волю окропіте” (В.Стус). “Та не однаково мені...” – у скроні стукає. Я чую, як вторить десь у тімені: “Я рухаюсь, отож – існую...” (В.Герман).

*Переписати. Пояснити вживання розділових знаків.

Слова ці вражають і серце, і глузд, і їм не шукайте заміну. Слова ці вишневі з Сосюриних вуст: “Любіть Україну! Любіть Україну!” (І.Драч). Кому наш гімн не до вподоби, кому слова його нудні? Чи, може, українофоби, чи зайди, душами брудні, напишуть краще і сучасно, щоб відчувалась їхня суть, й нову ідею закладуть? Їх “Ще не вмерла...” аж бісить, пророцтво “Згинуть воріженьки” їм не дає спокійно жити. І я скажу тут при нагоді: “Хоч триста гімнів напишіть, та “Ще не вмерла...” у народі уже нічим не заглушить!” (Т.Домашенко). Коли замулюються джерела, вода втрачає свою прозорість. “Хто нікчемну душу має, то така ж у нього й мова”(Леся Українка). Про занепад культури як наслідок занепаду мови писав Рильський (В.Базилевський). Вся балка повниться, шаліє солов’ями! ...Справді, “сміються-плачуть солов’ї”... (О.Гончар.)

* Попереджувальний диктант.

I. “Немає кризи мови, є криза любові до неї”, - цей вислів належить керівникові французького парламенту. Так він відповів на репліку про суржикомовність французьких парламентарів.

Якось прочитав про власника фармацевтичної фірми: “Він патріот і меценат”. Купую ліки, читаю: “Україна, фірма... інструкція по використанню...” І, “голову схопивши в руки”, думаю: “Який ще потрібен закон для цього добродія?” Здавна бо кажуть: “Не так тії вороги, як добрії люди...”(Ю.Огульчанський).

II. Забули ми просту Божу науку: “Що таке смирення і гордість? Коли на деревах буває багато плодів, то самі плоди хилять гілки донизу. Гілка ж, на якій нема плодів, тягнеться вгору і росте прямо...” На жаль, не читаємо ми древніх Патериків... (За О.Тарас).

Словник. *Патерик* - назва збірок церковно-релігійних оповідань і новел про пустельників і ченців.

III. Вклоняюсь низько мудрецам, але люблю, неначе тата, я проповідника Сократа, людської мудрості вітця. Учив: “Ти сам себе пізнай, знайди велике у малому, жени догматиків із дому, насильство й примус – зневажай”. Старий був мудрий, а проте сказав: “Живу чи помираю, я добре знаю тільки те, що геть нічого я

не знаю...” О, як він глупства не любив! Він був філософом по крові, неперевершеним у слові, хоч ні рядочка не лишив!

Л.Забашта.

Словник.

Догматик – прихильник догм. *Догма* – поняття, ідея, яка вважається істинною за будь-яких умов і приймається без доказів.

* Самостійна робота. Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо текст без їх вилучення).

У першому випуску журналу “Основа” за 1861 рік було надруковано початкові строфи поезії Леоніда Глібова “Журба”. Полюбивши вірш, народ відразу поклав його на музику. Нині пісня відома під назвою “Стоїть гора високая”.

Оригінал поезії зазнав деяких змін. Текст став дещо приземленішим. Скажімо, автор написав: “А в мене хиле серденько і мліє, і болить...” У народній інтерпретації ці рядки звучать інакше: “У мене ж чуле серденько і мліє, і болить”. У іншій місцевості: “А в мене бідне серденько...”. “А я сиджу і думаю, і серденько болить”, - так співають у третій.

Іншого забарвлення набули рядки “Пройде красне літечко, повіють холода...”. В одних районах України співають “настануть холода”, в інших – “прийдуть холода”. Проте загальний зміст твору, звісно, не змінився. (За І.Лепшею, М.Чубуком; 116 сл.)

Словник. *Інтерпретація* - творче виконання художнього твору, що передбачає розкриття його змісту в залежності від індивідуальності виконавця.

* Навчальний диктант.

I. Вечоріє. Над київськими горами, над градом Кия ніби нізвідки, але звідусіль лине пісня:

Спить натомлене місто
Мирним, лагідним сном.
Ген вогні, як намисто,
Розлились над Дніпром.
Вечорів оксамити,
Мов щастя прибій...
Як тебе не любити,
Києве мій!

Сьогодні так співають у Києві (як і по всій Україні), і завтра так співатимуть, але Київ любили і тисячу літ тому, і більше. Не любити Київ не можна. Ні колись, ні тепер, ні в майбутньому. (За В.Чемерисом; 72 сл.)

II. Мабуть, скіфські камінні баби в наших південних степах – це ми. Це ми, вирублені з піщаника, січені віковими негодами, нищені революційними грозами, понівечені, потрошені, з осліпленими очима... Так і хочеться згадати Шевченкове:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Україні милій...

Власне, розвиваючи думку про курган-могилою, можна було б і саму згорьовану Україну назвати курган-могилою. І для такого порівняння є підстави, але чи варто вдаватися до таких аналогій? Може, й варто... (За Є.Гуцалом; 75 сл.).

III. У Біблійній «Книзі Екклезіаста» сказано: «Покоління відходить, й покоління приходить. А земля віковічно стоїть!», «І мудрість – то ловлення вітру», «При многості мудрості множитьс я клопіт, а хто пізнання побільшує, той побільшує й біль!»

Мабуть, «Книга Екклесіаста» – то чи не найяскравіша «оптимістична трагедія», донесена до нас із минулого й адресована в майбутнє. Справді, чим більше мудрості, тим більше печалі. То задля чого усе-таки «майбутнє відновлює Бог»? Чи здатні ми осягнути глибину цього запитання? Чи спроможні осягнути глибину відповіді? І мимоволі схиляєшся до думки, що, мабуть, оця сподівана відповідь – у суті й смислі пізнання (За Є.Гуцалом; 92 сл.).

ДІАЛОГ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ДІАЛОЗІ

*Прочитати уривок з поезії. Пояснити, з якою метою в ньому поєднано монолог та діалог. Прочитати уривок за особами. Пояснити, у чому полягає різниця між діалогом та прямою мовою. Вказати на відмінність між вживанням розділових знаків у реченнях із прямою мовою та при діалозі.

Після славного походу
На далекий Царгород
Князь в палатах бенкетує
І частує воєвод.
-О, ще нас не кинув Волос,
Ще нас милує Перун!
Коли зирк – в палати входить
Сивий, згорблений віщун.
-Князю, знову перемогу
Пророкую я тобі.
Знову ти з хоробрим військом
Переможеш в боротьбі!
-Слава князеві й вояцтву!
Хай навік щастить війна!-
Воєводи закричали
І частують віщуну.
Князь встає і йде до діда.
-А чи знає мій віщун,

...Знов бенкет в палатах княжих,
Знов старшини й вояки
З запашним вином і медом
Держать підняті чарки.
Князь згадав бенкет колишній
І коханого коня.
-Приведіть його, - сказав він,-
Хоч на нього гляну я.
-Вже давно дощі змивають,
А обсушують вітри
Його кості в чистім полі
Біля Лисої гори.
Князь промовчав і всміхнувся:
-Брешуть, дурять віщуні!
Бач: кістки... Коня подайте:
Подивлюсь хоч, де вони!
І Олег у поле їде.
Вгледів кості, зліз з коня

У яким бою стрілою
В мене кине бог Перун?
-Не на крилах стріл Перуна
Принесеться смерть твоя,
Ти загинеш, славний князю,
Від коханого коня!
І сказав Олег уранці:
-Не сідлайте більш коня!
Хай стоїть і їсть у стайні
До мого страшного дня.

І ногою став на череп...
Нагло виповзла змія,
Обвилась, вп'ялася в ногу!..
Скрикнув князь, і на коні
він летить в свої палати,
Щоб погаснути в огні.
На високу Щекавицю
Князь збирався у поход...
Йде, схилившись, за труною
Його військо і народ.

Олександр Олесь.

*Прочитати. Вказати монолог та діалог, пояснити між ними різницю. Пояснити вживання розділових знаків. Фрагмент, що є діалогом, переказати за особами.

Віщого Олега вважали волхвом, чаклуном. За народними віруваннями, чарівника не міг взяти ні меч, ні спис, ні стріла. Він міг загинути тільки від надприродної сили. Ось чому в життєписі Олега з'явилася змія – символ фаталізму.

Тільки мудрі волхви-характерники знали, що то була не проста змія, а цариця, що, беручи в неї тридцять три роки тому золоті роги, Олег присягався їй прислужитися, а обіцянки не дотримався.

Про це руські літописи – ані слівця! Таємниця то була превелика на тисячу з гаком літ! Ось як було насправді у літо 912-те.

Дочекавшись князя в черепі коня, змія вилізла і прошипіла:

-Час розплачуватись, князю. Довго ти користався моїми рогами, через них став віщим, славним і багатим. Розплачуйся!

- І як я маю розплачуватися?

- Будеш три роки й три дні в мене на побігеньках. І душу мені на три роки і три дні передаси...

- Я – князь Русі, а ти хто така? Мало що я кому обіцяв!

- Ти – князь Русі, а я – цариця руських змій!

- Ти повзуча твар! Не буде такого, щоб княжа душа на побігеньках у гада служила!

- Тоді я поцілую тебе.

Блискавкою метнула і клюнула князя в ногу.

- Мабуть, так і має бути, - тільки й мовив князь. – Хто був щасливим, має розплачуватися за щастя.

Повернувся в палац, розхворівся і невдовзі помер.

За В.Чемерисом.

Словник. *Фаталізм* – світогляд, який визнає панування над людиною і суспільством сліпих, невідворотних сил, що нібито наперед визначають долю; віра в невідворотність долі.

* Прослухати (прочитати) казку. Вказати вжиті в її тексті різні засоби передачі чужої мови: пряму мову, непряму мову, діалог. Розповісти про відмінності у вживанні розділових знаків у діалозі та прямій мові.

- У купі каміння біля виноградника жила змія. Каже їй виноградар:
- Будьмо друзями! Від дружби тільки користь, а від воронечі лише біда!
 - Гаразд! А як ми дружитимем?
 - Щодня приноситиму тобі кухоль молока.
 - А я кластиму в кухоль по золотому.

Підріс у виноградаря син. Якось батько дав йому кухоль молока, щоб відніс змії. Син подумав: “Краще я вб’ю змію і заберу все золото відразу!” Коли змія вилізла, він щосили вдарив її палицею, але вбити не зміг, відрубав тільки хвіст. Змія, розгнівавшись, вкусила хлопця.

Побачивши розпухлого сина, чоловік спитав, що сталося. Той розповів і вмер.

Пішов виноградар до змії, перепросив її і каже: “Давай знову дружити!” Та змія відповіла, що не відновиться дружба, доки він бачитиме могилу сина, а вона залишки хвоста...

Болгарська казка.

* Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо уривки без їх вилучення).

- I. – Чом у тебе, жабко, голова плеската?
-Бо на мене шапка трохи тіснувата.
-А чого у тебе, як ті блюдця, очі?
-Бо лічу я в небі зіроньки щоночі.
-А чого животик білий та кривенькі ніжки?
-Бо я плаваю без міри і мандрую пішки!

Народна творчість.

- II. Де ти їдеш, Романочку?
-На базарик, мій паночку!
-Чим ти будеш торгувати?
-Везу дівчат продавати.
- А чому, Романочку?
- Сто талярів за дівочку!
- Ще чим будеш торгувати?
- Везу хлопців продавати.
- А по чому, Романочку?
- Сто за шага, мій паночку!

Народна творчість.

* Диктант з коментуванням.

I. Їде дядько, назустріч йому кум.
-Що везете, куме?
Кум зліз із воза, підійшов і на вухо:
-Овес...
-А чому по секрету говорите?
-Щоб кобила не почула.

Народна творчість.

II. Запорожці – то народ вихватний. Були такі, що грамоти не вчилися, а читати вміли.

Раз одного запорожця питають:

- Як ти навчився грамоти?

-Та спав у хаті, стало мені душно. Пішов під стіжок. А тут летить пташка. Як клюне мене в лоб, так кров і побігла. І став я все знати і книжки читати.

А сила яка була в запорожців! Хоч у старого, хоч у малого! Іде раз кошовий, аж дивиться, а семилітня дитина заглядає на дзвіницю.

-Чого ти, мале, заглядаєш?

-А я туди гармату зніс.

-Ти?!

-Я.

- А піди назад знеси!

Воно пішло й знесло.

Народна творчість.

*Навчальні диктанти.

I. Куликове болото

Як настала холодна осінь, журавель зібрався в інший край та й каже куликові:

-Ось, куличе, рушай і ти! Коли б ти знав, які хороші сторони є на світі! Тепло там та гарно, та всяка всячина росте й плодиться.

-Дарма, - каже кулик, - мені й тут добре! Нема в світі над моє болото! Не бійсь, і тобі закортить вернутися до нього (За Оленою Пчілкою; 60 сл.).

II. Один чоловік щодня купував у магазині три хлібини.

-Скажіть, добродію, навіщо ви берете стільки хліба? У вас сім'я велика? – з цікавістю спитав продавець.

-І так, і ні, - відповів чоловік. – Одна хлібина потрібна нам, другу – позичаю, а третю виплачую як борг.

-Не можу зрозуміти! – покрутив головою продавець.

-Одну хлібину самі з'їдаємо, другою дітей годуємо, тобто позичаємо. Третю ж батькам віддаємо і цим свій борг сплачуємо! (Нар.творч.; 64 сл.).

III. I клялося дівча, що не мало коня, ані зброї:

-Буду Жанною д'Арк України моєї святої!
Що із того, що руку відбирає смертельна хвороба?
Буду Жанною д'Арк України моєї до гроба!
-Де ти військо візьмеш? – в неї сумно спитали руїни.
-Моє військо – пісні! Вороги – вороги України!
-Де ти зброю візьмеш? Ти ж недужа така й блідолиця.
-Моя зброя – слова, я їх вигострю, наче ту крицю!
-Ти гадаєш, що прийде, як до Жанни, і слава до тебе?
-Я до іншого прагну, і мені тії слави не треба!
Моя слава, далєбі, - то слава Вкраїни моєї!
Як орлиця у небі, я сягну навіть сонця для неї.
-Ти занадто взяла на малі свої плечі, дитино...
- То нічого, - сказала, - допоможе мені Україна.

Л.Забашта.

ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ. НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

* Прочитати речення, у кожному визначити граматичну основу. Вказати речення двоскладні та односкладні. Визначити типи односкладних речень.

I. Народ. Батьківщина. Духовність. Даруйте, ви є? Під небом високим хоч слово прокажете нині? (П.Гірник). Ах, як мертво навкруги, як мертво... (М.Хвильовий). Ти для добра подай людині руку і яблуню край шляху посади (В.Баранов). Вірвімо із своїх грудей черв'ячок недремної заздрості й зловтіхи! (В.Чуйко). Музейно якомсь на душі. І тихо, як після потопу (М.Луговик). Розвиднілось. І після глухоти тривожної сипнуло в душу світло (П.Куценко). Дивіться, гей, дивіться в тую ніч! А може, день над вами засвітає (Б.Лепкий). Минулося. Вляглося. Відпекло. Я вижити посмів собі на зло (С.Антонишин). На добрі, як на вірі, тримається світ (Б.Олійник).

II. Надходив ранок. Слався по долинах тонкий туман. Од співів солов'їних луна сміялася. Широкий став потягувавсь... (М.Рильський). Відплакалось. Спокійно і безлисто в моїм саду. Спинилась мить... (С.Антонишин). Сірий ранок. Тихо скрізь. Небо хмарою повито... Скільки крові, скільки сліз на Вкраїні скрізь проліто! (А.Казка). Перебудеться горе і туга-жура. І на камені зійде трава молода (Б.Олійник). І хочеться весь світ обняти і любити! (М.Луків).

* Прочитати. Вказати речення односкладні та речення неповні. Пояснити, в чому полягає відмінність між ними.

I. У маєві дитинства – рідна мати і поле поблизу моєї хати (А.Бортняк). Одна хвилина. Так замало. Так непомітно проліта одна хвилина біля мами, одна хвилина золота. І не самотній між чужими, на чужині – не сирота. А між хвилинами твоїми одна хвилина золота (Л.Талалай).

II. Степ навкруги. В траві стежина біла. Безмежна тиша. Мирна далина (Д.Павличко). І народила. Й сповила. І слово навчила мовити. І напуття дала мені... І я своє життя не збур'янив, а скрасив колосково (В.Діденко). Не так ходив, не тих водив, не те співав, не тим казав. Не тих губив, не тих мирив, не там шукав, не тих втрачав. Не тих, не те, не тим, не так. І жив не так. А як?.. (О.Гижа).

* Пояснювальний диктант. Вказати неповні речення. Пояснити вживання тире у неповних реченнях.

Моя Україна – в легендах. Моя Україна – в піснях. Сміється з двору соняшник. Під вікнами – красольки й чорнобривці. А в тій хатині сонячній – родина українців (С.Кузьменко). На горі під лісом – біла хатка. Біла дівчина виходить, біла цятка (О.Ольжич). Хатина біла понад яром. Трава загойдує, мов чаром (О.Гижа). Місяць кидав на хату кирею ясну. І земля у полоні таємного сну (С.Українець). В калинових разках стоїть калина. Ліщина – у горіхових разках! Ожина – у зеленій фартушині! Ялина – у шишках, як у свічках! (Є.Гуцало). Зернинам букв мене навчала мати, а поле – букві кожного зерняти (А.Бортняк). Рідна мати, мені вже немало. Та для тебе я все – дитина (В.Малишко). У минулого – сиве крило, та під ним не замерзла криниця (В.Базилевський).

* Диктант з коментуванням. Вказати повні й неповні речення.

I. Минає вік у праці та борні. На кожне покоління – по війні. Шануй свій час, бо ти – його дитя. А далі – вічний спокій, забуття. Ми всі звершимо свій путь і відійдем назавше. Але за нами діти йдуть. У них – безсмертя наше (М.Луків). Гріх – не боротися за себе і не випростовувать себе (В.Стус).

II. Під ноги – гладенький асфальт. А мати селянської суті: “Я завтра поїду назад, тут пісні такої не чути”. Веду на святковий концерт, а мати всміхається хитро: “Якби цих артистів у степ, щоб трохи обвіяло вітром...” Поїде, тамуючи щем... Прощається довго зі мною. І сльози – гарячим дощем. І думка – холодним сувоєм (Г.Чубач).

РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ. РЕЧЕННЯ ІЗ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ, РЕЧЕННЯМИ)

* Пояснювальний диктант. Однорідні члени речення підкреслити.

І. Йдуть дощі, і душі промивають, і нове тисячоліття починають... (Р.Іванченко). Серед грому і щемної тиші дозрівають дума і колос... (М.Сингаївський). І під одвічні небеса прийде нова пора й краса (М.Луків). Але все поволі, тихо тоне в річці забуття... (Олександр Олесь).

ІІ. Сьогодні усе для тебе: озера, гаї, степи. І жити спішити треба... (В.Симоненко). Усе в чеканні: спілі краплі рос, земля і місяць, вишні і тополі (Б.Олійник). Три радості у мене неодіймані: самотність, труд, мовчання (В.Свідзинський). Море, озеро, синій високий його берег, широкий степ – все було залите гарячим маревом і прикрите легким сивим туманом (І.Нечуй-Левицький). ...І традиційні верби, і калина – все батьківське, але й синівське теж! (Б.Олійник).

* **Бесіда.** Які члени речення називаються однорідними? Які члени речення можуть бути однорідними? Як поєднуються між собою однорідні члени речення? Які розділові знаки ставляться між однорідними членами речення? Що таке узагальнюючі слова при однорідних членах речення? Яким членом речення може бути узагальнююче слово? Коли ставиться двокрапка при узагальнюючих словах? Коли ставиться тире при однорідних членах речення?

*Переписати речення, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Однорідні члени речення підкреслити, узагальнюючі слова узяти в рамку.

... Ось і ворога відбито. Все минуло: гнів і жах... (Олександр Олесь). Усе чудне тут: місто, люди, ринок, якісь птахи... (М.Рильський). Непривабливий профіль старенького дому: три вікна, шість кутків, сіра пройма дверей (С.Антонишин). Хмарив брови, а очі сміялись. Які вони в нього: сірі, голубі, карі? (М.Доленго). Молюся вам, єдиний Боже, мамо! Молюся, та нічого не молю: ні харчу, срібла-злата, ані краму... Живіть лишень! Благаю і велю! (М.Дмитренко). За все і всіх триматиму одвіт: за день грядущий, в зав'язі сповитий, за дуб, знічев'я в жолуді убитий, за все на світі. І за цілий світ! (Б.Олійник).

* Диктант з коментуванням. Однорідні члени речення підкреслити.

І. Дороговказом у житті українців буде плеяда земляків, які вивели людство в космос: Микола Кибальчич, Юрій Кондратюк, Костянтин Ціолковський, Сергій Корольов, Валентин Глушко. Внутрішній дух українцям мають підняти імена вітчизняних математиків: Михайла Остроградського, Віктора Буняковського, Георгія Вороного, Миколи Боголюбова. Чи ж всі ми знаємо наукові подвиги фізиків: Івана Пулюя, Петра Капиці, Остапа Стасіва, Олександра Павловського, Богдана Гнатюка, Вадима Лашкарьова? Василь Ремесло, Павло Лук'яненко, Федір Кириченко – ці українські вчені винайшли сорти, якими засіваються нині неосяжні хлібні ниви (За В.Сергійчуком).

II. Своєрідною прикрасою Тернопільщини стали карстові печери. Тут, на берегах Дністра і Збруча, Серету й Циганки, знаходяться великі порожнини-лабіринти: Оптимістична, Озерна, Млинки і багато інших. Печери розташовані неподалік від сіл: Коралівки, Кудринців, Збручанського, Міжгір'я. Кожна така печера – заповідний об'єкт, що охороняється державою (За В.Радзієвським).

Словник. *Карст* - земна поверхня в тих ділянках, ґрунт яких складається з таких грубозернистих гірських порід, як вапняк, гіпс, кам'яна сіль.

* Попереджувальний диктант. Підкреслити вставні слова. Вказати звертання.

Добровечір, сусіде мій! Чи всі ви живі та здорові?.. (Л.Глібов). Спиніться! Будь ласка, спиніться! Навколо, будь ласка, скоріш подивіться! Погляньте, як небо казково цвіте! (А.Костецький). Місяцю надламаний, зо мною будь!.. Добрий вечір, тихе дерево! (В.Свідзинський). Пошли мені щедрості, доле! Добром відповім на добро (М.Сигнаївський). Кажуть, море янтарне вимиває шматки янтарю... (Л. Забашта).

* Бесіда. Запитання для бесіди: Яку роль виконують у реченнях вставні слова та сполучення слів? На що вони можуть вказувати? Навести приклади. Чи виступають вставні слова членами речення?

* Вибірковий диктант. Виписати вставні слова. На що вказує кожне з виписаних слів?

Либонь, з усього я надивувався... (Є.Гуцало). Ви багато знаєте, нівроку... (М.Рильський). І справді, ця земля округла, наче глобус (В.Осадчий). Мене, здається, вже ніщо не ранить... (С. Антонишин). Душа, звичайно, відболить. Ми навчимося прощати, хоч неминучі втрати (М.Лукив). Можливо, забагато предок мріяв, задовго мирним гречкосієм був (С.Кузьменко). Поставте, нарешті, на коників тих, які подолають дорогу. Поставте майбутнє ви – на молодих... (С.Шевченко). Став, здається, теж тут став й духа наче аж затяв (А.Казка). В Україні грязьові вулкани є тільки в Криму. По-перше, їх виникнення зумовлене особливостями геологічної будови, по-друге, з нафтогазоносністю цього району. (З посібн.)

* Прочитати речення, правильно їх інтонуючи. Вказати звертання та вставні слова.

I. Я син твій, нене Україно, народу парост я твого (І.Манжура). Люди, всією родиною браму відкрийте з добром перед моєю Вкраїною, перед живлющим Дніпром! (Б.Олійник). Не цураймося, сестри, не цураймося, браття, батьківських прадавніх, дорогих могил (А.Загрійчук). Відпусти. Всевладний, безголовим, що могили потоптали отчі. Не прости мені, коли хоч словом предківські могили опорочу! (Б.Олійник). Єднаймося, братове українці, щоб нас не пересилили чужинці!

(М.Лукив). Козацьку волю на волах чи ж ми, панове, довеземо? (А.Михайлевський). Народе мій, сліпий кобзарю, куди тебе ведуть поводири? (П.Гірник). Вернись до нас, о пам'яте зотліла! Минуле наше – боротьба, не гра (Д.Кремень).

П. Не зірвеш сонця, кат, з небес, не зірвеш України стяга! (О.Ольжич). Добридень тобі, сонечко ясне! Ти святе, ти ясне, прекрасне! (Нар.творч.). Привіт тобі, Сонце! Привіт тобі, Воле, від серця мого і народу! (Олександр Олесь). Прости мені, земле, простіть мені, трави! (Л.Костенко). Давно забули колір чорнозему, на смак і запах воду з джерела. Торкнися, пам'ять, серця і чола! Час пригадати, хто ми, що ми, де ми? (Б.Дегтярьов). На цій землі скажіть, нарешті, хто ми? Відлунює у скронях: “Автохтони!” (В.Герман).

Словник. *Автохтон* – корінний житель певної території, країни.

***Бесіда.** Що таке звертання? Якими частинами мови у формах яких відмінків може виражатися звертання? Які розділові знаки ставляться при звертанні? Чи є звертання членом речення?

***Попереджувальний диктант.** Звертання підкреслити.

Молися Всевишньому, Ольго-княгине! Молись за Державу, за рідний народ, щоб він не зламався під тиском негод і вистояв гідно в непевну годину. Молися, княгине, володарко, мати за волю, яку він почав здобувати (Д.Відмарович). Може, десь мене чекають грози, може, грози стануть над полями, може, хтось безжалісно одурить, не зіб'юсь, не зупинюся, мамо (А.Ярмульський). О мамо-ненько, цвіте яблуневий, не збити громом долі і весни! Я вам готовий прихилити небо, щасливі й світлі насилати сні (М.Дмитренко). Прекрасна ти, душе людини! З небом вічним величним схожа... (А.Казка). Себе, людино, ти сама створила руками власними на свій зразок, звичайно, не уникши помилок... (М.Доленго). Не загайся, калино, цвісти при вікні, не чекай на тепло, на завії не сердься! (П.Гірник). Возрадуйсь, граде на Дніпровій кручі! (Б.Олійник). З яких часів почав ти виростать, преславний Києве на сивому Славуті? (Л.Забашта). За усе тобі я поклонюсь, українська золота столице! (С.Кузьменко).

*** Диктант з коментуванням.** Розповісти про розділові знаки при вставних реченнях.

А я хочу до Парижу! (Ну а хто туди не хоче?!) До Парижу! Їду завтра! Їду нині! Їду в сні... Незле замешкати в Флоренції! (Хоч я не проти й у Венеції). Та вже над їхніми руїнами ти маритимеш Україною (В.Герман). Підставляйте свої плечі, вербо і калино! Помиратиму в дорозі до тебе, Вкраїно... (П.Гірник). Мов крізь душу пролягла дорога, найрідніша зблизька і здаля. Франція – життя мого тривога (це ж Бальзака і Гюго земля) (М.Сингаївський). В трудах життя минає. У чому сенс його і суть, ніхто, мабуть, не знає (М.Лукив). Двірничка вдосвіта підмітає двір. А можливо,

в цьому щастя, а можливо, й смисл існування – підмітати усеньке життя жалюгідний клаптик безмежжя? (Є.Гуцало).

*Навчальні диктанти.

I. Досить дорікати, нарікати, скаржитись, бідкатись. Досить тужити, журитися, мріяти, сподіватися. Берімось до роботи, українці! Не спочиваймо на лаврах нашої буцімто виняткової працьовитості й охайності. Погляньмо тверезо на себе! Які ж ми буваємо брудні й ледачкуваті, скільки сміття довкола нас! Позамітаймо наколо себе, пофарбуймо двері і більше не дряпаймо їх. Берімось до роботи, українці! Досить догідливо горбитися перед будь-яким прибульцем. Гідно й стримано вшановуючи його, придивімося, хто він насправді. Не ховаймося у пісню, вишивку, писанку. Це чудово, прекрасно, коли поєднується з чіпким європейським прагматизмом. До нашої м'якої, чутливої вдачі домішаймо граніту. Хай хоч очі дивляться незалежно. Хай толерантність буде мужньою і гордою. Хай усі бачать, що рухається не сентиментальна кваша, а спокійний, дужий, незалежний громадянин. Берімось до роботи, українці! (За В.Чуйком; 118 сл.).

II...I весело допродують лукаві минувшину святу за півціни: Зорю Героя і Солдатську Славу із медальйоном смертним старшини. Хіба минуле з молотка продати? Хіба на честі приторгуєш честь? У всі віки присяга у солдата однакова: "Вітчизна або смерть!" Коли ж солдатську ратницьку святиню виносиш під полою на базар, ти право продаєш своєму сину тебе й Отчизну спродать, як товар. ...Щоночі, на дванадцятім ударі, гримить сурмач у забуття сліпе: "Коли минуле спродав на базарі, ти вже продав грядуще і себе!" (За Б.Олійником; 80 сл.).

РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

* **Бесіда.** Що таке відокремлення? Які члени речення можуть бути відокремленими? Коли відокремлюються означення? Навести приклади. Коли відокремлюються додатки? Коли відокремлюються обставини? Навести приклади речень з відокремленими додатками та обставинами. Які члени речення називаються уточнюючими? Які розділові знаки ставляться при уточнюючих членах?

* Прочитати речення, правильно їх інтонуючи. Вказати відокремлені члени речення.

I. I, снагу відчувши, пісню поля я несиму по крутих дорогах (В.Колодій). Я світ обійшов, я своїми руками неправду боров, на двобої йдучи (Яр Славутич). Мої думки, мов ластівки, уже мережать небокраї (М.Сингаївський). Тут, у нас, в Україні, весна (В.Солдатов). Стомлений од книжок, я перегорну календар (М.Луговик).

II. Крізь вечір'я і ранки, крізь озорені дні уявилася мати, мов пісня, мені (М.Сингаївський). Мати слухає тишу, терпку та ожинну. Думний вечір зокола стає (С.Українець). Голову, посріблену роками, прихилю, відчувши серця стук (А.Буренко). Серце на хвилинку опинилось там, далеко, в батьківській оселі

(Л.Гнатенко). Ще не зима, та вже й не літо. Тремтить, як спогад, сивина (П.Ленець). На світі знайдеш усе, крім рідної матері (Нар.творч.).

*Пояснювальний диктант. Відокремлені члени речення підкреслити.

Цвіте пустиня – килим золотий, гаптований шовками до несходу (М.Доленго). Вогнем осіннім спалахнуть ліси, а над лісами пташині зграї попливуть, підхоплені вітрами (М.Лукив). І, зробившись рідним братом вітру, простору і трав, кидав я нудну роботу і в зелений степ тікав... (Олександр Олесь). Степ, німий та мовчазний, розпросторився по землі, дрімає (Панас Мирний). Рідний степ – широкий, вільний, пишнobarвний і квітчастий – раптом став перед очима... (М.Вороний). В степу запахло розворушеною лемешами землею (Григір Тютюнник). Попливла пісня над широким степом, понад припеченими сонцем хлібами. І слухав її степ, принишклий, лагідно-суворий, слухав і мовчав у невимовній зажурі. В'ється степова дорога безконечна, покручена, запетльована, плазує поміж сивими кущами долину, гіркого, як материнські сльози... (За Григорієм Тютюнником).

* Диктант з коментуванням.

Синє небо темніє, виблискуючи зірочками ясними. Схоже, ніби хтось розіслав над землею темно-синій оксамитний полог, оздобивши його золотими гудзиками. Піску, кажуть, менше на всій землі, ніж зірочок тих у якій-небудь частині неба (Панас Мирний). Вогняною крапелькою все ясніше і ясніше замерехтіла вечірня зоря. Слідом за нею сипонув жар, ніби вигорнутий зненацька з гігантського склепіння печі. Кожна жаринка, летючи й спалахуючи, зупинилася і повисла на своєму місці, весело, яскраво, радісно поблискуючи. Пройшовши по небу, тепла, тиха ніч стала оволодівати і землею. Безмежний степ вщухав, корився, ніжнішаючи і м'якшаючи від її пестоців (За Григорієм Тютюнником).

*Навчальний диктант.

З-над обрію зводиться місяць, кругловидий, смутний. Проміння його печальне, мов зітхання матері. Та місяць вищає, побільшуючи золотий блиск, переливаючись, погойдуючись.

Отакого вечора, навесні, по-новому починаєш розуміти, яке тобі дороге все: тихе, задумане село, дух зволоженого чорнозему, гіркуватий запах черемхи, теплі, приязні вогники зірок у голубизні неба... Такого вечора ти глибше починаєш усвідомлювати, що все це дане тобі споконвіку і назавжди. У твоїй свідомості починає несміливо звучати слово *батьківщина*, здатне вмістити в себе весь навколишній світ.

Ясно світить місяць, освітлюючи твої почуття. І видно твою любов, ім'я котрій – ця весна, ця земля (За Є.Гуцалом; 90 сл.).

ЗАСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОЇ МОВИ

* Прочитати. Назвати речення з прямою мовою та речення з непрямою мовою. Пояснити різницю між ними. Прокоментувати вживання розділових знаків.

I. Імператор спитав Святослава, скільки війська у нього. “Двадцять тисяч, скажіть!” – відповів Святослав їм лукаво (Л.Забашта). І сказав: “Іду на вас я, приготуйтеся до боїв!” Сам же військо він збирає і веде на ворогів. Посилав гінців сказати, скільки в нього війська єсть, і що буде до останку боронити волю й честь. Хто вона, чия і звідки, князь докладно розпитав, а на другий день до неї і сватів своїх заслав (Олександр Олесь).

II. Знов листа мені прислала мати... Пише рідна, що навколо хати наш садок вишневий забілів (В.Симоненко). І сьогодні знову лист: “Синочку, як твоє здоров’я? Чи не хворий? Скоро вишлю шерстяну сорочку, бо стає вже холодно надворі.” (А.Ярмольський). Ще з порога уздрівши: “Синочку, ти – як сонце із ясного неба! А я вишила нову сорочку із пахучого льону для тебе” (М.Різун). Ти виймай з валізки вишиту сорочку не лише у свята, в будні гіркоти. Як в душі задзвонить: “Рідний мій синочку!..”, то не гай хвилини – до неї лети (В.Качкан). Іду до тебе, мамо, на урок. І з слова дізнаюсь неголосного, що на землі немає більш святого, ніж сину дати сил на перший крок (В.Баранов). Увечері зійде зоря над гаєм, мов скаже: “Де ж носив тебе лихий?” І тільки мати промовчить, бо знає, які важкі були мої шляхи (В.Герасимчук). Матері розказувать не треба, як душа світліє перед днем в хаті, що прив’язана до неба світанковим маминим вогнем (С.Чернілевський).

* Бесіда. Запитання для бесіди: Що таке пряма мова і слова автора? У чому полягає відмінність між реченням з прямою мовою та реченнями з непрямою мовою? Які розділові знаки ставляться у реченнях з прямою мовою (накреслити схеми різних конструкцій). Які розділові знаки ставляться у реченнях з непрямою мовою?

* Попереджувальний диктант.

Не питай, моя мати, чи довго у гостях пробуду у тебе... Не питай, рідна мати, із шляху якого мене виглядати... (М.Стельмах). Ти босоніж ідеш по міському камінню одна. Пустотливий вітрець твій розшитий рукав напина. І питають цікаві: “Чом, бабусю, ви боса йдете?” І велика мати їм суворо говорить на те: “Я босоніж іду, щоб землі дорогої тепло, наче струмінь палкий, прямо в серце до мене текло” (Л.Забашта). І часом очі робляться сумними, і сумніви тяжкі в полон беруть: “О боже праведний! Що буде з нами, коли сільські бабусі перемруть?” (М.Руденко).

* Диктант з коментуванням.

I. “Христос воскрес! Христос воскрес!” – одно носилося, одно ходило по хатах на другий день Великодніх свят (Панас Мирний). Світлої неділі скрізь звучить

піднесене вітання: “Христос воскрес!” “Воістину воскрес!” - чується радісно у відповідь (В.Супруненко). Живе, не вмере святих небес святий привіт: “Христос воскрес!” (Л.Глібов). Бог ясний поміж людьми ходить, Бог навчає людей роботи: “Розбудіте, полийте потом, і уродить земля, уродить” (О.Ольжич). І горобців весела згряя вже зацвірінькала: “Жив-жив... Бог жнив! Геть, зимо навісна! Вже промінь сонячний пригрів!” (А.Казка). На відстані молитви зупинюсь, прошепочу осінніми вустами: “Пречиста Діво, дай мені вогню...” (Б.Чіп). “Вузька, важкая до добра дорога”, - се сказано десь у Письмі Святому (І.Франко). “Йдуть сльози вдови до неба”, - сказав це Екклезіаст. (В.Боровий). “Є час для всього, - мудрі так казали, які на світі добре все пізнали. – Час плачу, сміху, час будинки ставить, час їх валити, час мовчать, час править...” (Л.Баранович). А за вікном веселий водограй. І дощ умовк, і цілий день в запасі. І голос: “Вже прокинувся? Вставай!” Біблійний час. І я – в біблійнім часі

(В.Базилевський).

П. “З щастя та горя скувалася доля”, - каже людська поговорка (Панас Мирний). Військо йде, улад ступає, коли сонце враз зайшло, наче враз на землю впало ночі чорної крило. “Це недобрый знак для війська, не повернетесь з війни! Чорні думи вас обсядуть...” віщували віщуні. Але Ігор Святославич твердо крикнув воякам: “Вояки! Брати і друзі! Чи ж назад вертатись нам?!” Брат його буй-тур в Путивлі теж збирається в поход. І стриваються два війська, і говорить Всеволод: “Брате Ігорю єдиний, ти єдиний світ мені! Святославичі оба ми, вдвох і ляжем на війні. Тобі, Ігорю, мій брате, моє військо б’є чолом. І воно в боях здобуде слави-честі нам обом” (Олександр Олесь). О краю мій! Свята руїно, новітня Троє в попелі! Перед тобою гну коліно і кличу: “Боже в небесах, за кров, за муки, за руїну верни, верни нам Україну!” (Б.Лепкий).

* Прочитати. Пояснити вживання розділових знаків при діалозі.

Козаки лукавити не вміють. Треба тільки підтримати їх дух. І гетьман сказав:

- Як бачите, панове товариство, діло наше не таке-то вже безнадійне. Воно важке. Але не пропала ще козацька мати. І не дамо їй пропасти!

- Заступимо безталанну грудьми нашими, виведемо її з неволі на ясні зорі та на тихі води, - загомонила молодь.

- Підемо на змагання важкі з нашим старим козацьким кличем на устах: добути або дома не бути! – відгукнулись старші.

Добули шабель і блиснули ними.

- Хай живе воля!

- Слава гетьманові Мазепі!

- Присягнім жити й умирати вкупі!

- Присягнім!

- Присягнім!

Даром противився гетьман, казав, що вже присягали йому, що віри в своїх людей не втратив.

- Амінь! – повторили всі, цілуючи хрест, заприсягаючи на вірність гетьманові.

За Б.Лепким.

*Переписати, членуючи вірші на репліки та розставляючи розділові знаки (подаємо поезії без їх вилучення). Розповіді про вживання розділових знаків при діалозі.

I. - Які тобі, друже, які тобі, брате, найвеселіші пісні?

- Веселі пісні, що співала їх мати мені наяву, не вві сні.

- Які тобі, друже, які тобі, брате, з усіх найсумніші пісні?

- Веселі пісні, що співала їх мати у ті, що не вернуться, дні.

А.Бортняк.

II. Поїдем у місто, - кажу я матері. –

Самій тобі жити нема вже сили.

-Я виросла тут. Тут мені й помирати.

На кого покину батьківські могили?

-У місті не треба у грубі палити,

Не треба носити ні воду, ні дрова.

-А як тоді, дочко, на світі жити?

Чи я без роботи буду здорова?

-Поїдем. У мене аж три кімнати.

Та й в них не затримуюсь я ніколи.

-У тебе квартира, а в мене – хата.

У тебе вазони, а в мене – поле.

Ніна Гнатюк.

* Навчальні диктанти.

I. У матінки-мами під очима просинь... Кволими губами вона тихо просить: “Підведіть мене до старого дуба, де колись стояла моя юність люба”. Ой матінко-мати, що тобі сказати? Вже старого дуба підрубала згуба. У матінки-мами руки, наче лози... Білими губами вона ледве просить: “Поведіть мене до стиглого поля, де втоптала стежку моя спрагла доля” Ой матінко-мати, що тобі сказати? З тої стежки серед жита вже дорога бита. У матінки-мами, як тумани, коси... Тихими губами увостаннє просить: “Приведіть до мене найстаршого сина. Через нього стала із війни я сива...” Хоч на серці гірко, змовчати несила, бо давно вже зірка в головах у сина. Ой, схилилась ненька, ой, хитнулась мати, щоб зі сну, раненько вже росою стати (В.Крищенко; 118 сл.).

II. Найурочистіше церковне свято – Великдень. Останній перед Паскою тиждень називають Страсним, або Білим. Готуючись до свята, люди упорядковують подвір'я, білять хати. З цього приводу говорять: “Вербна неділя поставиться, а біленька побілить”. У Світлу неділю навіть найбільшніші намагаються одягти чисту білу сорочку. “На Великдень сорочка хоч лихенька, аби біленька”, - кажуть у народі (За В.Супруненко; 50 сл.).

Іван Сірко

Проминули, пролетіли літа молодії. Чоло славного Сірка вже повите старістю. Сивіє оселедець, сріблом виблискує чорний вус. В'яне могутня рука, сутеніє орлиний погляд, дубіє гнучкий козацький стан.

Зібрав Сірко запорожців, уклонився їм низько: “Спасибі вам, товариство, за хліб і за шанобу! Оберіть собі нового отамана!”

Але не схотіло козацтво іншого отамана. “Поки живий батько Сірко, нехай буде нашим отаманом!” – постановили козаки. І до самої смерті довелось Сіркові сідати на коня, щоб рятувати хрещений мир і козацьку славу.

Але прийшов час покидати Сіркові землю. Великий сум узяв Січ, коли прилинула тяжка звістка. Уся курінна старшина і багато козаків рушили до Сіркової пасіки, підняли на плечі труну і, поклавши її на байдак, рушили водою на Запорозжя.

Та ніколи не забудуть Сірка люди. (За А.Кашенком; 120 сл.)

Парубоцтво

Діти рано ставали дорослими. Поруч із дитячими розвагами впевнено крокувало справжнє життя, насичене працею і турботами. П'ятирічне дівча колисало меншого братика. Хлопчик був завзятим чередником, його могли віддати в науку до майстра. Трохи пізніше хлоп'я подавалося на заробітки. Зароблені гроші, зрозуміло, йшли на користь сім'ї.

Та ось юнак голив бороду, залишаючи вуса як ознаку козацтва. Батько мав право зазначити: “Син мій, та розум в нього свій”. З цього віку хлопець вважався парубком.

На парубоцькі громади накладалися обов'язки: допомога старим і немічним, впорядкування самітних могил, прикрашання перед святами храму.

Парубоцтво – певний рубіж у житті юнака. “Не той козак, що на коні, а той, що під конем”, - говорили запорожці. Вони мали на увазі, що тільки в біді випробовується характер молодого воїна. Юнак не міг стати січовиком, не подолавши човном дніпровські пороги. Невмілого й вередливого відправляли додому (За В.Супруненко; 135 сл.).

Давній обряд

Писанка – розписане мініатюрним орнаментом куряче яйце. У часи язичництва вона з'явилась як атрибут весняних культових обрядів. Пов'язувались ці обряди з пробудженням весняної землі. З прийняттям християнства писанка стала уособлювати свято воскресіння Господнього.

Після розп'яття Христа семеро іудеїв зібрались на бенкет. Серед блюд була смажена курка і зварені вкруту яйця. Під час бенкету хтось, згадавши про покараного. Сказав: "Ісус воскресне на третій день". На це хазяїн дому заперечив: "Якщо курка на столі оживе, в яйця стануть червоними, тоді він воскресне". У цю мить яйця змінили свій колір, а курка ожила.

Інша легенда розповідає, що Марія Магдалина, проповідуючи Христову науку, увійшла у двір римського імператора, подарувала йому червону крашанку й сказала: "Христос воскрес!" За її прикладом пішли інші християни й почали в день святої Пасхи обдаровувати один одного крашанками та писанками (З календ.; 130 сл.).

